

**XVII. reál- és humántudományi Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia
(ETDK)
Kolozsvár, 2014. május 15–18.**

A magyar naturalizmus önszemlélete. Fogalomtörténeti megközelítés

Szerző:

Borbély Lajos

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Bölcsészettudományi Kar, Magyar nyelvészeti és irodalomtudományi tanulmányok szak, mesterképzés II. év

Témavezető:

dr. T. Szabó Levente egyetemi adjunktus,

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	3
1. A <i>naturalizmus</i> fogalma	4
1.1. A <i>naturalizmus</i> mint esztétikai és/vagy mint morális kérdés.....	8
2. <i>Naturalizmus</i> és <i>realizmus</i>	14
3. A <i>naturalizmus</i> (újra)születése	23
3.1. A <i>naturalizmus</i> mint siker- és kudarctörténet	26
3.2. A <i>naturalizmus</i> mint reakció a romantika ellen	31
Befejezés	37
Irodalomjegyzék	39

Bevezetés

Magyar tekintetben mindmáig meglehetősen keveset tudunk a naturalizmusról. Megjelenését követően nagyon kevés magyar vonatkozású szakmunka keletkezett, s ezt a hiányosságot nagyon jól mutatja, hogy a naturalizmusról szóló alaposabb, terjedelmesebb, komolyabb szándékú mű csupán kettő van: az 1967-ben kiadott, Czine Mihály által írt *A naturalizmus*¹, illetve az 1886-os Haraszti Gyula által megjelentetett *A naturalista regényről*² című átfogó tanulmányok, mindkét munka azonban a francia naturalizmusra fekteti a hangsúlyt. Magyar vonatkozásban tehát a naturalizmus nagymértékben feltáratlan terület, éppen ezért dolgozatom célja az irodalmi naturalizmus magyar közegben való megjelenésének, reprezentációjának feltárása a 19. század végének magyar prózairodalmában.

Fogalomtörténeti megközelítésű vizsgálódásomban az 1870–1905 közötti magyar kritikai vagy irodalomtörténeti szövegekkel foglalkozom; a vizsgált szövegcsoport legjelentősebb része a 19. század utolsó harmadának sajtójában fogalmazódik meg. Dolgozatom tétje megmutatni a felkutatott századvégi szövegcsoportokon keresztül, hogyan jelentkezik a 19. század végének magyar naturalizmusa, vizsgálódásomban tehát kifejezetten a magyar környezettel foglalkozom. A legfontosabb hozadékát e magyar naturalizmus-vizsgálatnak az képezi, hogy a naturalizmus magyar közegben valami mást mutat meg az eredetihez képest; egy sajátos, szinkretikus naturalizmus fog kibontakozni, amely nem látható az eredeti franciában, a magyar vonatkozású naturalizmus-vizsgálat pedig éppen az ilyen jellegű hozadékok miatt tekinthető igencsak értékesnek.

A magyar naturalizmus sajátossága egy francia–magyar kulturális transzferre alapozva mutatható ki. Figyelembe véve, hogy bármely irányzat új környezetbe beépülve többé-kevésbé módosítva jelentkezik a helyi környezetnek, adottságoknak megfelelően, kulturálisan mintegy újraértelmeződik, lefordítódik a transzfer révén, jogosan feltételezhető, hogy a francia naturalizmust más környezetbe helyezve egyéni, lokális jellemzők egészítik ki, alakítják át. A kelet-európai kultúra recepcióját illetően megszokott jelenségnek számít a nyugaton megjelenő különböző irányzatok késve

¹ Czine 1967.

² Haraszti 1886.

történő befogadása, e megkésettiséget pedig újabban egyenesen előnyként értelmezik, hiszen ez azt jelenti, hogy a befogadó kultúrában már mintegy a következményeivel, utóéletével együtt szembesülnek az adott irányzattal. Rendkívül fontos tehát, hogy egyféle fáziskéséssel a magyar naturalizmus előnyös helyzetben jelentkezhessen, így például amíg a franciáknál akár már teljesen más jelenthette a naturalizmus körüli legfontosabb, legaktuálisabb problémát (például különböző személyekhez kapcsolódó nézetek, viták stb.), a magyar környezetbe átkerülve ez már potenciálisan elfelejtődik, nem ez lesz a legfontosabb probléma, hanem eleve maga az igaz ábrázolása fogja adni a problémát.

Ez a globális-lokális naturalizmusok vizsgálata azért is fontos, mert azáltal, hogy megmutatkoznak, melyek azok a vonások, amelyek meghonosodtak az illető nemzet irodalmában, arról is képet kaphatunk, hogy mely elveket, törekvéseket vélték leginkább fontosnak és „működőképesnek” az illető nemzeti irodalmak. Azáltal, hogy rálátásunk lesz, hogy mely elveket, módszereket, témákat ágyazták be a különböző helyi formákba, a lokálisan kialakult naturalizmusok által sokat tudhatunk meg a magyar beágyazó környezetről, valamint a lokális alkotó- és befogadó közönségről is.

1. A *naturalizmus* fogalma

A 19. század utolsó harmada magyar sajtójának a vizsgálata során nagyon gyakran azzal a jelenséggel szembesülhetünk, hogy a „naturalizmus” címszó kapcsán számos esetben elemi kételyek, kérdések merülnek fel. A különböző napi-, heti- és havilapokból, irodalmi és nem irodalmi folyóiratokból azt látni, hogy szinte minden esetben van valamilyen szintű többértelműség, bizonytalanság, homály a fogalom kapcsán, s a cikkek írói gyakran rá is mutatnak e kételyekre. E bizonytalanságok mértéke pedig annak függvényében nő, hogy ezeknek a forrásoknak az eszmefuttatásában hány és miféle további *izmussal* kerül kapcsolatba a naturalizmus.

Különböző izmusokkal kontaminálódva több jelentést is magába ölelhet, nem egységes, és emiatt ki-ki mást ért alatta, a fogalom használata olykor önkényessé válik; párhuzamos jelentések, homonímiák egész sorozata mutatja, hogy a fogalom eltérő kontextusokba került be, eltérő víziók keretei között használják nagyon sokoldalú, különféle dolgokra. „A romanticizmus, idealizmus, naturalizmus fogalmai egyre jobban

összezavarulnak, ki-ki úgy használja őket, ahogy akarja, s a közéletben, irodalomban olyan fogalomzavar nőtt ki magát, hogy ideje elvégre szemlét is tartani! – Így indít maga Lázár Béla is *A naturalizmusról* című munkájában. – Hányfelé olvasni Ibsen nevét, jelzőkkel és anélkül, elkeresztelik pesszimistának, idealistának, morálhősnek, romantikusnak és naturalistának. Mi hát tulajdonosképp? Mi a naturalizmusnak Ibsen és Zola? Mi főképp a naturalizmus?”³ A Lázár Béla által nyomatékossított önkényes használathoz szorosan kapcsolódik egy további idézet Surányi Miklós tollából, amely ugyancsak a kontaminálódás veszélyeit emeli ki a fogalom megértésére nézve, s eleve már a korabeli fogalomhasználatban figyelmeztet a képzet homonímiás voltára: „A naturalizmus fogalmával úgy vagyunk, mint a művészeti szecesszióval: mindenki érteni véli és senki sincs vele tisztában. Akármennyit, sőt tulajdonképpen minél többet gondolkodunk fölötte, a naturalizmus mivolta épp oly kétségesnek és homályosnak tűnik föl, mint minden dolog lényege. Különösen meg vagyunk akadva, ha mellette a realizmus és verizmus fogalma ötlük föl.”⁴ Az idézet nagyon szemléletesen fejezi ki a *naturalizmus* fogalma körüli bizonytalanságot, kiemelve hogy a fogalom jelentését csak érteni véljük, de igazi jelentése valójában szerfelett kérdéses, főként ha más, a valóságábrázolással kapcsolatos korabeli vagy utólag megalkotott fogalmak társaságában találkozunk vele az értelmező. Ugyancsak e cikkben olvashatjuk néhány oldallal korábban, egy másik, mára már elhomályosult irodalomtörténeti fogalmi kapcsolatra utalva, hogy a „terminus technikusokkal sem vagyunk tisztában. Mi az az idealizmus? Mi a naturalizmus? Megdöbbenően kevesen tudják azt nálunk.”⁵

A *naturalizmus* fogalma körüli kérdésség egyik legkifejezőbb gondolatsora azonban a *Fővárosi Lapok*ban olvasható: „Mert ehhez a szóhoz nem mindenki fűz ugyanegy fogalmat. A világ még meglehetősen tájékozatlan az elvekre nézve, melyeken a naturalista esztétika fölépül. S ez nem is csoda, mert hiszen a naturalizmus igazi lényege még nincs meghatározva, s az új iskola maga sem állította föl teljes biztossággal és szabatosággal tanait. A naturalisták sem jöttek vele egészen tisztába. Beszéltek róla sokat, de nem mondtak eleget. Az olvasó világban legáltalánosb az a vélemény, hogy a naturalizmus a durvaság költészete, a szenny kultusza. E felfogásnak azonban csak az az

³ Lázár 1890, 5.

⁴ Surányi 1904, 170.

⁵ Surányi 1904, 167.

alapja, hogy magok a naturalisták eléggé rászolgáltak, főleg világfejedelmök: Zola. De mégsem ez a naturalizmus legjellemzőbb vonása. Mi hát tulajdonképpen a naturalizmus s miben áll lényege? Ezt hiába kérdezzük elméletük íróitól, mert egymástól eltérő feleleteket adnak, s az elmélet nem is vág össze a gyakorlattal.”⁶ E szövegrész azért is lényeges, mivel nem csupán megállapítja a fogalom jelentése körüli labilitást, hanem magyarázattal is szolgál a jelenség kialakulására úgy, hogy a meg nem értés felelősségét a naturalista írókra helyezi át: a tájékozatlanság annak tudható be, hogy a naturalisták – bár sokat és sokfélét beszéltek – még nem „határozták meg” az „igazi lényegét”. Az idézet ugyanakkor további két olyan kérdéskört is felvet, amelyek gyakoriak a naturalizmusról való magyar diskurzusban: a Zolához, az ún. „világfejedelemhez” kapcsolható szennykultuszt, illetve az elméletírás–gyakorlat ellentétpár közötti összeegyeztethetőséget.

Ilyen és hasonló irodalomtörténeti érvek tették világossá számunkra, hogy rendkívül célravezető lenne egy filológiai alapozottságú fogalomtörténeti értelmezés, amely feladatául tűzné ki a magyar naturalizmus igen bonyolult, több szempontból is homonímiásnak tűnő fogalmi hálójának feltárását, s néhány ilyen természetű kétely és kérdésesség eloszlatását, vagy legalább csökkentését. Egy nagyobb mérvű vizsgálat szükségessége már a korban is megfogalmazódik, így például az *Erdélyi Híradó* hasábjain ezt olvashatjuk egy 1890-ben íródott cikkben: „Korunk irodalmi áramlatai között valóban nagy szükség van egy oly munkára, mely a naturalizmus fogalmát behatóbban tárgyalná, mely kimutatná, hogy mi az, mi a naturalizmusban öröktől fogva való alkatrésze a költészetnek, és mi az, mit a modern reklámhajtás, vagy Isten tudja mi egyéb csatolt hozzá. Mert van benne bizonyosan ebből is, abból is.”⁷; illetőleg: „Nem óhajtjuk most hosszabb fejtegetés tárgyává tenni a naturalizmus egyes képviselőit – behatóbb tanulmányra volna szükségünk”.⁸ Az idézetekben megfogalmazódó igény egy nagyobb jellegű, behatóbb munka iránt többszörösen is igencsak izgalmas jelenségnek számít. Elsősorban azért, mert láttatja, hogy a korban meglehetősen fontosnak, aktuálisnak és népszerűnek számított az irodalmi naturalizmus kérdése, az átfogóbb vizsgálódás szükségessége tehát a naturalizmus jelentőségének mintegy fokmérője; egy

⁶ Weszely 1890, 1.

⁷ Esztegár 1890, 2.

⁸ Esztegár 1890, 1.

komolyabb munka szükségessége mindenképp egy komolyabb, időszerű irodalmi áramlatot implikál. Másodsorban pedig azért izgalmas, mert azáltal, hogy megfogalmazza a hiányt egy jelentősebb kritikai műre nézve, voltaképpen azt jelzi, hogy a komolyabb szándékkal íródott, programszerűen hiánypótlóként definiált, már korábban megjelent Haraszti-szöveg vagy nem tudott még eléggé elterjedni, nem volt eléggé hatásos, vagy éppenséggel azt sugallhatja, hogy e cikk írója nem tartja a Haraszti által írott könyvet a kérdést kimerítő munkának. Haraszti Gyulának *A naturalista regényről* című terjedelmes munkája a Magyar Tudományos Akadémia pályázatára íródott, s a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalata jelentette meg 1886-ban.⁹ Az *Erdélyi Híradó*ból közzétett idézetek azt sugallhatják, hogy e terjedelmes mű négy év alatt nem tudott kellőképpen elterjedni, éppen ezért nem kelthetett megfelelő hatást az irodalmi életben, vagy pedig azt érzékeltetheti, hogy e mű jelentősége sok kívánnivalót hagy maga után. Számomra inkább e második lehetőség tűnik valószínűbbnek. Ezt támasztja alá, hogy a *Budapesti Szemle* már 1887-ben, tehát közvetlenül egy évvel a könyv megjelenése után közöl egy ismertetőt¹⁰, amely lényegében a Haraszti-féle könyv bírálataként szolgál. A könyv tehát nem utószöveg nélküli, s bár a *Budapesti Szemle* a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából megjelentetett havilap, ekképp tehát szellemi közegét tekintve sokkal közelebb áll az 1886-ban megjelent könyvhöz, mint az *Erdélyi Híradó*. A könyv elterjedése kapcsán ugyanakkor tudomásunk van arról is, hogy Jókai már 1888-ban ismerte a Haraszti-féle könyvet, az *Utazás egy sírdomb körül* című művében említést tesz róla.¹¹ A munkával kapcsolatos korabeli fenntartásokat mutathatja, hogy Lázár Béla már említett, 1890-ben íródott, a naturalizmusról szóló tanulmánya sem említi e könyvet.

Az idézett szövegrészleteket szemlélve egyértelműen kitűnik tehát egy, a fogalom használata körüli alapvető bizonytalanság. A különböző eszmefuttatások, eltérő víziók keretei között a naturalizmus fogalma egymással párhuzamos jelentéseket ölel magába, a 19. század utolsó harmadának sajtójában a fogalom végig egy több szempontból is homonímiásnak tűnő fogalmi hálóként mutatkozik. Fontos tényezőnek látszik ugyanakkor az is, hogy az értelmezők a jelenséget nem csupán konstatálják, hanem meg

⁹ Haraszti 1886.

¹⁰ Péterfy 1887.

¹¹ „a magammal hozott olvasmányt előveszem, gondolva, hogy ezen csak elálmosodom. Szépműtani értekezés: Haraszti műve a »realisztikus regényirodalom«-ról.” (Jókai 1889.)

is fogalmazzák egy átfogó, filológiai alaposztású fogalomtörténeti értelmezés szükségességét.

1.1.A naturalizmus mint esztétikai és/vagy mint morális kérdés

Korábban már említettem, hogy az irodalmi naturalizmus kapcsán igencsak gyakran kell szembesülnünk egy elmélet–gyakorlat dichotómiával, amelynek lényege abban áll, hogy a naturalizmus mibenléte olykor a képviselők teóriáiban, elveiben fogalmazódik meg, olykor viszont a gyakorlatból, az irányzatot képviselők vagy azzal azonosítottak irodalmi alkotásaiból ragadható meg. Mindez tehát azt mutatja, hogy a naturalizmust vizsgálók számára feltűnik, hogy a naturalisták által vallott elvek magyar tekintetben sem egyeznek meg a gyakorlattal, vagy pedig maguk a korabeli külső szemlélők így érzékelik ezt. Erről bővebben a későbbiekben lesz szó, most mindössze azért szükséges megemlíteni e jelenséget, mert épp ebből az ellentétes viszonyból tevődik fel egy igen érdekes kérdés a „naturalizmus” korabeli jelentéstartományának definiálásában: hogyan lehetne meghatározni a naturalizmust? A naturalizmust kommentáló magyar irodalmárokat, illetve kritikusokat ugyanis minden jel szerint évtizedekig többek között az a kérdés foglalkoztatta, hogy az irányzat meghatározásakor valójában az elméletből vagy a gyakorlatból kell kiindulni? A *Fővárosi Lapok*ban Weszely Ödön Lázár Béláról beszélve megjegyzi, hogy a „naturalizmus fiatal magyar védelmezője” a gyakorlatnak szán kiemelt szerepet a naturalizmus definiálásában: „a naturalizmus fiatal magyar védelmezője: Lázár Béla, ki egyébiránt a naturalista írók műveiből, azok művészi gyakorlatából igyekszik levonni a naturalizmus jellemvonásait, nem pedig azoknak sokszor zavaros és ellentmondásokkal telt elméleti műveiből.”¹² Az idézet azt jelzi, hogy a korabeliek az elméleti megnyilatkozásokat gyakran zavaróan ellentmondásosnak érzékelték, s ez az ellentmondásosság is a korábban megfogalmazott homonímiás jelleget látszik alátámasztani, azaz, hogy már a korabeliek nagyon eltérő dolgokat értettek „naturalizmus” alatt. Az elkövetkezőkben részletesebben fogok foglalkozni azokkal a szövegrészekkel, amelyek a naturalizmus definiálásaira tesznek kísérletet. Azokat a szövegrészeket kívánom bemutatni, amelyek arra irányulnak, hogy a

¹² Weszely 1890, 2.

naturalizmust valamelyest meghatározzák, s amelyek egy többé-kevésbé egységes képet szeretnének alkotni róla, történjék az akár egy-egy kategorizálási próbálkozással vagy valamilyen gyűjtőfogalomba való beépítéssel, netán egy-egy kulcstényezőjével való asszociációval; lényegét tekintve tehát azt vizsgálom, hogy a századvégi sajtóban a *naturalizmus* fogalmát milyen más terminusokkal együtt lehet használni, milyen tehát a naturalizmus fogalmának szemantikai mezője, illetve milyen más fogalmakkal együtt/más fogalmakhoz képest határozták meg.

A naturalizmusról való magyar diskurzusban a korabeli kritika részéről a naturalizmus iránt hangsúlyos elmarasztaló magatartás figyelhető meg. E negatív értékítéletek a szövegek nagytöbbségében megfogalmazódnak, s még a naturalizmus kapcsán felmerülő pozitívumok is főképp amiatt kerülnek elő, mivel ezek a szövegek válaszolni kívánnak az elhatalmasodni látszó negatívumokra. A 19. század végének sajtójában így egy igencsak konstans naturalizmus körüli vitának lehetünk tanúi, e vita tárgyát pedig az az alapvető kétely képezi, hogy a naturalizmus – stílusából, technikájából, a képviselt elveiből kifolyólag – része-e a művészetnek vagy azon kívül (netán valahol a kettő között) helyezkedik el. Ez az elemi kérdés képezi tehát e konfliktus legfőbb alapját, s nagyon sok esetben e vita lényege nem fogalmazódik meg expliciten, csupán lappangó marad. A naturalizmust vizsgáló korabeli szövegek tehát radikálisan szétválnak aszerint, hogy művészetnek tartják-e vagy sem valamilyen ok(ok) folytán a naturalizmust.

Egy 1904-es szövegből az derül ki, hogy a naturalizmus módszer, előadásmód, meglátás, mégpedig művészi meglátás, amelyhez szorosan kapcsolódik a pszichológia, illetőleg egy enyhe pozitivista boncolgatás: „A naturalizmust nem is kell másban keresni, mint bizonyos módszerben, bizonyos előadási formában, bizonyos *művészi meglátásban*, mely a modern embert modern eszközökkel, pszichológiával és józan, ismétlem nagyon józan pozitívizmussal bonckés alá veszi, más szóval megteremti a *kísérleti regényt*.”¹³ Az idézet értelmében tehát a naturalizmus nem más, mint tudomány és művészet kombinálása, abból adódóan, hogy a pozitívizmus itt lényegében kitüntetett szerepet kap, s „a” tudományként jelentkezik. A szövegek döntő többségében a naturalizmus egyféle (irodalmi és/vagy művészeti) tágasabb, összefoglaló irányként definiálódik, így például:

¹³ Surányi 1904, 168.

„Európa-szerte új szellő lebeg az irodalmi égen: a *naturalizmus*. Ez alatt azonban nem egy kritikai elv, de egy általános eszméket felölelő irány értendő.”¹⁴; „A műízlés és művészeti irányok fejlődésének történetében a legutolsó fejezet a **naturalizmusról** szól. Ez a legújabb irány a művészeti elvek különféle áramlatai között.”¹⁵ A naturalizmus jelentőségét hangsúlyozza az a nézet, amely a művészeti és irodalmi irányhoz egyenesen új morált és új elveket társít („E szó »naturalizmus« nemcsak irodalmi és művészeti irányt jelent, hanem már oda fejlődött, hogy új morált, új elveket, új igazságokat tartalmaz, melyeket a közönség is elismer.”¹⁶), ekképp tehát megfigyelhető, hogy a naturalizmust nem csupán művészetként, hanem erkölcsként is értelmezik. A naturalizmushoz új igazság, új morál és új elvek is kapcsolhatók – fölöttébb komplex és értékes irányként körvonalazódik.

Az egyes értelmezők nézete szerint a naturalizmus a modern költészet egyik iránya, amelynek leglényegesebb jegye, hogy a való megfestésére törekszik: „Sokszor szembeállították a modern költészetnek két irányaképpen az ideáлизmust és a naturalizmust, vagyis az erkölcsi szépre törekvő s a valót megfestő irányokat, mint merőben ellenkezőket, és sok váddal illették az utóbbit, legtöbbször annak létjogosultságát is megtámadva.”¹⁷ Akárcsak az összes többi költészeti irány, ez a modern irány sem lehet egy örökké tartó jelenség, e megállapítás pedig éppen a naturalizmus önszemléletéből fakad, ilyen tekintetben tehát a naturalizmus igencsak öntudatos irányként tűnik fel: „A naturalizmus hirdette már első fellépése idején, hogy semminemű irány vagy felfogás nem lehet állandó, hogy még a naturalizmust is fölül fogja múlni egy másik irány, más felfogás. Minő? azt akkor még nem tudtuk, nem is sejtettük, de hogy a naturalizmus uralma is megdőlni fog, az bizonyosnak látszott.”¹⁸; „Hogy a naturalizmus sem fogja magát örökké tartani, hogy ez a fa is kidől, mihelyt elkorhad, az kétségtelen.”¹⁹

A *Magyar Szemlében* arról olvashatunk, hogy a naturalizmus egy olyan irodalmi irány, áramlat, amely az igazság kifejezését tűzi ki céljául, de amely tulajdonképpen nem más, mint egy múló irodalmi áramlat, csupán egy divat, ráadásul apró divat, amelyben a

¹⁴ Lázár 1890, 8.

¹⁵ Esztegár 1890, 1.

¹⁶ Salgó 1895, (ápr. 7.) 4.

¹⁷ Herczegh 1895, 1.

¹⁸ Salgó 1895, (ápr. 7.) 5.

¹⁹ Salgó 1895, (ápr. 7.) 5.

„mocsok kerül felszínre”: „Az impresszionizmus, a naturalizmus s a többi apró irány, divat, múló irodalmi áramlat, melyekben a mocsok kerül felszínre. A modern irodalom álláspontja nem is világlik ki ezekből a hajszákból, melyben egyik irány a másikkal polemizál – az igazságért.”²⁰ Az itt közölt idézet láttatja a naturalizmussal szembeni megütközést, s mindez abból adódik, hogy bekapcsolódva a művészet–nem művészet vitájába, a szöveg a naturalizmust nem tartja művészetnek, erkölcsi problémaként ítéli meg. Egy korábbi idézetben látható volt, hogy a naturalizmus alatt a művészetet és a jó erkölcsöt együttesen működő dolognak tekintették, s a naturalizmust emiatt méltányolták; itt azonban pont ennek ellenkezője figyelhető meg: a naturalizmus itt már erkölcsi problémát jelent. A szövegrész jól szemlélteti azt az elmarasztaló, támadó álláspontot a naturalizmussal szemben, amely oly gyakori a naturalizmusról szóló diskurzusban. Ez a gyakran felbukkanó elutasító magatartás nagyon gyakran azzal magyarázható, hogy azok a szerzők közül, akik a naturalizmust erkölcsi kérdésnek is tekintették, a róla elítélően gondolkodók magát az irányt gondolták eleve erkölcstelennek; a naturalizmust erkölcsi kérdésre is kiterjesztve, alapvetően az irodalmi irány értékelése is megpecsételődött, elmarasztaló lett. A naturalizmussal szemben megnyilvánuló kifogásoló magatartás egy következő idézetben válik igencsak szemléletessé, amelyben arról olvashatunk, hogy ez az újonnan megjelenő naturalizmus egyenesen irodalmi válság: „Nemcsak a politikában vannak válságok, hanem a literatúrában is. Sőt lehet mondani, hogy az irodalmi válságok érdekesebbek, mert a népek lelki életébe mélyebben bevilágítók, mint a politika krízisei. Az irodalmi irányzatokban beálló változások az emberiség gondolat- és érzésvilágának fokmérői és meglehetősen pontossággal tájékoztatnak arról, ami a lelkeket foglalkoztatja. A modern francia irodalomban, sőt talán nem túlzás, ha azt állítjuk, a legtöbb európai literatúrában néhány év óta igen érdekes irodalmi válság van lezajlóban. Röviden kifejezve, a naturalizmus válsága ez.”²¹ Szorosan ehhez kapcsolódó szemléletű szövegrésszel a *Katolikus Szemlé*ben is találkozhatunk, amely lényegében még tovább fokozza a naturalizmus iránt érzett megvetést: „A *naturalizmus*, ez az irodalmi aberráció, úgy, ahogy most értelmezik s itt is, ott is alkalmazzák vagy utánózzák, a franciáknál

²⁰ Hoffmann 1893, (jún. 25.) 303.

²¹ Huszár 1904, 1.

növekedett izmossá.”²² E minősítés egyike azoknak, amelyek erőteljesen láttatják, hogy a naturalizmust mindenképp valamiféle hibás, beteges jelenségnek érzik. Az idézet ugyanakkor azt is közli, hogy az irodalmi naturalizmus hazája a francia irodalom, e közegben született s fejlődött a naturalizmus. „A naturalizmus főképp irodalmi jelenség, amely különösen a francia irodalomban uralkodó.” – olvashatjuk a *Művészeti Tudósítóban*.²³ Ugyancsak a francia naturalizmus kapcsán továbbá arról olvashatunk, hogy mindez csupán egy korcsirány²⁴; durva és dekadens irány, amelyet nem lenne szabad meghonosítani a magyar irodalomban²⁵; egy olyan egészségtelen áramlat, amelynek látszólag Bródy Sándor válik képviselőjévé a magyar irodalomban²⁶.

Egy következő részlet „ferde felfogású” iránynak titulálja a naturalizmust, s azt állítja, hogy éppen e ferde felfogása miatt nem élhetett sokáig: „Nagyon természetes, hogy e lényegileg ferde felfogású irány nem lelhetett mindenütt termékeny talajra s nem uralkodhatott sokáig.”²⁷ Hogy a sor tovább fokozódjon, megfigyelhető, hogy némely korabeli szövegben a naturalizmus, impresszionizmus, miszticizmus és okkultizmus egyenesen „irodalmi orgiáknak” számítanak amiatt, mert nem foglalkoznak az örök emberi vonásokkal, s az emberi karaktert mintegy széttördelik: „Ezekben az irodalmi orgiákban, mert másképp alig nevezhetnénk őket, hiába keresné az ember a karakter fejlődését az örök emberi vonások megőrzése mellett. Ez úgynevezett irányok mindegyike az emberi jellem egy speciális, gyakran lényegtelen vonását tette tárgyává, s mint vadak a zsákmányon, megosztottak az emberi karakter egyes vonásain. [...] És valóban, nem is vehetjük őket komolyan.”²⁸ Ezeket a naturalizmus ellen felszólaló szövegrészeket nyomon követve láthatóvá válik, amint a naturalizmushoz fűzött kifogások különböző fokozatokban jelennek meg. Az egyik szövegben a naturalizmus csupán egy múló, apró irodalmi áramlat, a következőkben már egészségtelen, dekadens,

²² Pintér 1897, 257.

²³ K.J. 1898, 2.

²⁴ „Voltak s vannak nálunk is, kik a francia naturalizmusnak határozott hangon ellene nyilatkoztak. Ők többnyire a »nagy formák«, a »magasabb stíl« hívei, s ezért e »korcsirány«-nak elkeseredett üldözői is.” (Lázár 1890, 6.)

²⁵ „Szomorú dolog volna, ha a magyar írók e décadent, durva irányt most akarnák nálunk meghonosítani.” (Zoltvány 1894, 289.)

²⁶ „S végtére mi a célja Bródynak ezzel az iránnyal és ezzel a hanggal? Nem romlott eléggé körülöttünk a levegő, hogy ne érezzük szükségét egészségesebb áramlatnak?” (Pintér 1897, 261–262.)

²⁷ Hoffmann 1893, (jún. 18.) 291.

²⁸ Hoffmann 1893, (jún. 18.) 291.

durva, ferde felfogású irodalmi irány, egy másikban irodalmi válság, később már egyenesen irodalmi aberráció, sőt irodalmi orgia. Ezt a fokozódó láncolatot tetőzi be az a nézet, amely szerint a naturalizmus – igaz, annak a tehetségtelenebb variánsa – nem más, mint pornográfia: „A naturalizmus – hát van naturalizmus vagy legalábbis van még naturalizmus? Valóban, ez az irodalmi irány valójában csak a hirdetői teóriáiban létezett – aki író naturalistának vallotta magát, ha volt tehetsége, realista volt, ha nem, pornográf disznó.”²⁹ Ez utóbbi idézet több érdekes kérdéskört is érint, amelyek a naturalizmus kapcsán gyakran előkerülnek. Mindenekelőtt bekapcsolódik a realizmus–naturalizmus viszonyát vizsgáló oly gyakori szövegek közé, s azt állítja, hogy a naturalizmus mindig és eleve a realizmus korcsosított, tehetségtelenebb, pornográf változata, ennek értelmében tehát itt nem két külön irányzatról van szó, hanem egyetlen irányzatnak az értékkategóriákkal elkülönített két részéről beszélhetünk a korabeli magyar forrásaink alapján. Továbbmenve, ebből következőleg a már szóvá tett elmélet–gyakorlat vitában állást foglal a teóriában megfogalmazott naturalizmus mellett, megtagadva értelemszerűen a gyakorlatból kibontakozódó naturalizmus lehetőségét.

E definiálási próbálkozásokból látható volt, hogy a naturalizmushoz pozitív és negatív értékítéletek egyaránt kapcsolhatók, s a naturalizmus korabeli kritikusai felettébb sokszínű társításokkal élnek. Összességében elmondható, hogy a korabeli magyar diskurzusban a naturalizmus alatt művészi meglátás és előadásmód értendő, amelyhez pszichológia és pozitivizmus kapcsolható; ez a legújabb irodalmi és művészeti irány, amelyhez akár új elvek és új morál is kapcsolható; a modern költészet egyik meghatározó iránya, amelynek fő célkitűzése az igazság megragadása; s amely ugyanakkor csupán egy múló, dekadens irodalmi divat, amely a francia irodalomból indult útjára; s amely az irodalom számára válság, aberráció, orgia és pornográfia. A fenti példák nagyon szemléletesen láttatják, hogy a *naturalizmus* fogalma egyszerre több, különböző aspektusú dolgot is képes jelölni, a fogalom rendkívül sokoldalú, többértelmű, más és más dolgot jelölésére képez, ilyen tekintetben tehát a *naturalizmus* fogalma egy homonim fogalmi ernyő. Erre az észrevételre játszik rá a következő passzus is, amelyet a *Magyar Szemléből* idézek: „A modern felfogáshoz ragaszkodók természetesen az igazság megtestesülését látták benne, a finomabb ízlésűek visszaborzadtak tőle, a gondolkodók a

²⁹ Pató 1893, 337.

modern kor egy kinövésének tartották, mely a pesszimizmus s a darwinizmus emlőin nevededett fel.”³⁰ Az idézet nagyon jól láttatja azt a vegyes fogadtatást, amely a naturalizmust érte: egyszerre jelenthette az igazság költészetét, egy megütköző költészetet s ugyanakkor a kor egy természetes reakcióját is. Az idézet szépen láttatja, hogy különböző perspektívából szemlélve a naturalizmust, párhuzamosan érvényben lévő jelentései alakulnak ki, e különböző jelentései, jelentésárnyalatai pedig egymás mellett megférnek, éppen emiatt tekinthető e fogalom egy homonim gyűjtőfogalomnak, egyféle fogalmi ernyőnek. A naturalizmus többértelműségét támasztja alá az a cikk is, amely ugyancsak a *Magyar Szemlé*ben jelent meg egy évvel az előzőt követően, s amely egy igencsak sajátos esetet mutat be, hisz ez a tanulmány a naturalizmus alatt egyféle veleszületett tehetséget ért.³¹

2. Naturalizmus és realizmus

Az általam vizsgált szövegtörzsekben fogalomtörténetileg az egyik legérdekesebb probléma a naturalizmus és realizmus fogalmának kölcsönös használata ugyanabban a szövegtörzsekben. Amint azt már korábban jeleztem, a korabeli sajtószövegek nagy többségében felbukkan ez a realizmus–naturalizmus kapcsolat, s a két irodalmi irányzat közötti viszony rendkívül sokoldalú, szerteágazó képet mutat. Egy korábban közölt szövegrész jelezte már, hogy a naturalizmus definiálásában külön nehézséget okoz az, ha mellette még a realizmus is előkerül: „Különösen meg vagyunk akadva, ha mellette a realizmus és verizmus fogalma ötlük föl.”³² Ezt a bizonytalanságot, nehézséget illusztrálja az az idézet is, amelyben a korabeli orosz írókról szólva, az egyik cikk írója semmiféle különbséget nem tesz a realizmus és naturalizmus között: „Máshol pedig, mint Oroszországban *Gorkij Maxim, Andrejev Leonid* s mások, a legifjabb óriások, tulajdonképpen s lényegileg hasonló irányuknak a realizmus nevet adták. Ez is

³⁰ Hoffmann 1893, (jún. 18.) 290.

³¹ A ’veleszületett tehetség’ jelentés kifejezésére e szövegrész tűnik igazán reprezentatívnak: „Tisztelettel hajlok meg az ilyen őserő előtt. Ilyen esetekben a művészet minden kényszer nélkül önmagából fejlődik. Ha egy ilyen naturalista azután iskolákhoz folyamodik és az úgynevezett kiképezésre adja magát, mi történik? Elveszti rendesen a naturalizmust és csak úgy epigon lesz, mint aki akadémiákon keresztül vergődik át.” (Erdélyi 1894, 1.)

³² Surányi 1904, 170.

naturalizmus.”³³ Az idézetekből máris láthatóvá válik két lényeges következtetés: a naturalizmus magyar diskurzusában a korabeli értelmezők problémásnak tekintették a két fogalom viszonyát, s az értelmezők közül a két fogalmat többen is átfedve használják. Egy további idézet is nagyon jól jelzi a naturalizmus és realizmus fogalmi közötti oly gyakori kontaminálódást: „A naturalizmus főképp irodalmi jelenség, amely különösen a francia irodalomban uralkodó. Elődje a negyvenes évek realizmusa volt, mely a romantikával szemben lépett fel. Maga a realizmus eredetét a természettudományi fellendülés befolyásának köszönheti; Balzackkal kezdődik, folytatódik Flaubert-rel és Zolával, és ma már az »utolsó percek« jelenségeit mutatja.”³⁴ Az idézet igencsak érdekes naturalizmus-képet nyújt: a naturalizmust mint a realizmus egyfajta végjátékát, kiegészét, lecsengését definiálja, amely így fogalmilag is mintegy leválasztható a jelenség többi részéről. A szövegrész a naturalizmust főképpen a franciáknál uralkodó irodalmi jelenségnek titulálja, a realizmust pedig a naturalizmus elődjének tekinti; a kontaminálódás pedig abban érzékelhető, hogy Zolát is a realizmus irányához kapcsolja.

A naturalizmusról szóló korabeli, 1870-1905 közötti magyar kritikai vagy irodalomtörténeti szövegek előszeretettel taglalják a realizmus és naturalizmus közötti kapcsolatot, s a kapcsolat meghatározásában alapvetően kétféle felfogással találkozhatunk. Az egyik aspektus értelmében a két irány voltaképp egynek tekinthető, ebben az értelmezésben a „naturalizmus” fogalma csupán egy szinonimája a „realizmus” fogalomnak, a naturalizmus mint olyan tehát beépül a realizmusba, önmagában nem létezik; a másik pedig a két fogalom alatt két külön irányt ért, nem tagadja a naturalizmus létezését, hanem úgy tünteti fel azt, mint a realizmus egyféle továbbvitelét.

Tekintsük át először azt a korabeli álláspontot, amely a naturalizmusról csupán mint a realizmus egyféle szinonimájáról beszél. Haraszti Gyula már említett könyvében végig érezhető egy, a „naturalizmus” és „realizmus” fogalmi közötti kontaminálódás, amely annak tudható be, hogy Haraszti e két fogalmat egymás szinonimáiként használja, mindez pedig számtalan helyen expliciten megfogalmazódik: „E két műszó alapján véve azonos fogalmat jelöl, a valósághoz vagy természetességhez ragaszkodást, azaz élethűsége törekvést.”; „A jelenkori realizmusnak, az úgynevezett naturalizmusnak

³³ Surányi 1904, 169.

³⁴ K. J. 1898, 2.

irányát”³⁵; „a realizmus – hogy a csak újabban divatba jött naturalizmus szót mellőzzük”³⁶. A két fogalom egy másik szövegben is egymás szinonimájaként jelentkezik, sőt e szinonim kapcsolat kiegészül még a „verizmus” fogalmával is, s mindhárom fogalom alatt a valóságábrázolás valamiféle hűségét, „igazságát”, a való élet ábrázolását kell érteni. A szöveg a „realizmus” és „naturalizmus” fogalmainak szinonim viszonyát tovább fokozza azáltal, hogy a „naturalizmus” fogalmát ráadásul kevésbé kifejezőnek érzi, ekképp tehát e fogalom használata teljesen feleslegesnek látszik: „A naturálizmus elnevezést mindenekelőtt feleslegesnek tartom, mert a réalizmus, a verizmus megjelölés hívebben kifejezi azt, amit a naturálistáknak deklarált művek tartalma feltüntetni igyekeznek: a valót, az igazat, az életet magát.”³⁷

A naturalizmus nagyon gyakran a realizmus mint egy saját fajta valóságábrázolás egy altípusaként körvonalazódik, ezt jelzi már eleve a Magyar Tudományos Akadémia pályázati felhívása is, amelynek eredményeképpen született meg a Haraszti-féle *A naturalista regényről*. „A modern realizmus a szépirodalomban” – olvasható a meghirdetett pályázatról a könyv bevezetőjében.³⁸ Az akadémia pályázati kiírásához hasonló nézőpont egy másik szövegben is észlelhető: Emilia Pardo Bazán „helyesen kimondja, hogy a modern realizmus, a tiszta naturalizmus a Hugó Viktorral győzelemre jutott romanticizmuson alapszik.”³⁹ Az utóbbi idézetekből látható, hogy a naturalizmust lényegében véve a valóságábrázolás egy tágasabb, akár a teljes 19. században zavartalanul elbeszélhető történetéhez tartózonak vélik, s látszólag az elhatároló elemet az képezi, hogy a naturalizmus egy modernebb kivitelezése a realizmusnak. Ehhez szorosan kapcsolódik az az árnyalat, amely a naturalizmusban a realizmus egy végletét, annak mintegy túlhajszolását, végét, lezárását vagy épp züllését látja, de mindenképpen annak részeként tekint rá. A korábban már említett Haraszti-kritika rendkívül érdekesen kezeli a két irányzatot, ugyanis arról ír, hogy a realizmus és naturalizmus közötti kapcsolatban különböző fokozatok különíthetőek el, s maga a naturalizmus nem több mint a realizmusnak egy véglete: „A modern realizmusról kellett volna szólnia s elsősorban a francia realizmust fogja szemügyre, annak is csak rendesen naturalizmusnak

³⁵ Haraszti 1886, 1.

³⁶ Haraszti 1886, 4.

³⁷ Huszár 1896, 1.

³⁸ Haraszti 1886, IX.

³⁹ Huszár 1896, 1.

nevezett végletét, s itt is elsősorban ennek legvégletesebb kifejlődését, a Zolaizmust.”⁴⁰; „A könyv, mint mondva volt, így tulajdonképpen Zola alapos bírálata lesz, de a modern realizmus értelmét ki nem meríti s értékét kellően nem méltányolhatja, annak történeti s társadalmi előzményeit alig érinti”.⁴¹ Az idézetek alapján jól látható egyféle fokozatosság, s mint kiderül, a naturalizmus alatt a realizmus egy végletét értik, s továbbmenve, e végletben elkülöníthető egy újabb véglet, amely valójában a Zola-féle naturalizmust jelöli. Egy újabb sajátos aspektusa a naturalizmus–realizmus ekvivalenciájának abban nyilvánul meg, hogy a naturalizmust úgy tekintik, mint a realizmus tökéletesítőjét: „A naturalizmus lényege tehát a kor szellemének, fejlődési fokának megfelelően a realitás iránti érzék, s megfosztva a *túlzásszülte sallangoktól*, nem egyéb az, mint realizmus tökéletesebb technikával.”⁴²

A naturalizmus–realizmus korabeli értelmezhetőség másik véglete szerint a naturalizmus igenis elkülöníthető a realizmustól, s az e mellett érvelő szövegtörzsekben konszenzus alakul ki az elkülönülés magyarázatában: a naturalizmus ti. mindenképp valamiféle továbbvitele a realizmusnak, legyen az pozitív vagy negatív irányba mutató.

A *Fővárosi Lapok* egyik szövege arról tájékoztat, hogy a naturalizmus két összetevőre bontható le: az alapul szolgáló egészséges realizmusra, s az ehhez kapcsolódó naturalista túlzásokra: „Ami ez irányban egészséges realizmus, az bizonyára természetes fejlődés is, s csak az ellen kell a költészet érdekében küzdeni, ami e cím alatt túlságba csap.”⁴³ Egy, a *Katolikus Szemlé*ben megjelenő tanulmány ugyancsak arról számol be, hogy a naturalizmus voltaképpen a realizmus túlhajtása: „A naturalizmus – mint tudjuk – a »hűség« és »tudományos pontosság« hamis ürügye alatt, a realizmus elvét túlhajtva, mindent a legapróbb részletekig le akar írni, s e végből közvetlen megfigyeléssel, a látottak után törekszik ún. dokumentumait összegyűjteni.”⁴⁴ Hasonló jellegű megfigyelésekre alapoznak azok a szövegrészek is, amelyek a naturalizmus egyediségét, önállóságát abban vélik felfedezni, hogy e túlzások miatt a naturalizmus már-már egyenesen torz leszarmazottja a realizmusnak: a „francia naturalizmus tulajdonképp szintén az angol realizmusnak, bár eltorzított s harmad-negyedízigleni

⁴⁰ Péterfy 1887, 297.

⁴¹ Péterfy 1887, 298.

⁴² Weszely 1890, 3.

⁴³ Weszely 1890, 1.

⁴⁴ Zoltvány 1897, 135.

dédunokája”⁴⁵; „A realizmus megtanított az élet hű megfigyelésére, a lelki működés hajszárugóinak megismerésére. Ez azonban csak egyik oldala a művészetnek: az értelmi; a másik az érzelmi, melyet *a realizmus elfajulása, a szűkebb értelemben vett naturalizmus*, vagy ha úgy tetszik, *verizmus* elhanyagolt, eltiport”.⁴⁶ Az idézett szövegrészekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a naturalizmus önállósága abból adódik, hogy végig érzékelhető a naturalizmus–túlzásosság konvergenciája. Emellett érvel egy további, Justh Zsigmondról szóló idézet is: „Az a mód, amint Justh Zs. a piszkos gányó-szobát leírja, melyben huszonketten laknak négy sarokban, több a realisztikus rajznál.”⁴⁷

A naturalizmus önálló létezésére utal az a mondat is, amely Herczeg Ferencz írásművészete kapcsán úgy tünteti fel a naturalizmust, mint valami többletet a realizmushoz viszonyítva: „Iránya és stílja reális; de ő maga többet hisz magáról, azt hiszi – tán mégsem komolyan – hogy *naturalista*.”⁴⁸ Könyvében Haraszti Gyula kitér Brunetière naturalizmus-fogalmára is: „A szóban levő iránynak legszorgalmasabb bűvára, Brunetière például határozott különbséget lát a két műszó fogalma közt, mégpedig »könnyen kimutathatót, hacsak nem fosztjuk meg mindkét szót önkényesen etimológiai jelentésüktől«; eszerint az egyik az élethűségnek alacsonyabb, tökéletlenebb, a másik legfelső, legtökéletesebb fokát jelentené: »a realizmus csak a realist utánozza vagyis az érzékeinkkel felfogható s ama kevés érzelmet, melyek mintegy anyagilag adhatók vissza, s ha bámulatosan tükrözi vissza a dolgok külsejét, külszínét, de képtelen ennél beljebb hatolni; a naturalizmus ellenben maga az egész természet, úgy a külső mint a belső, a láthatatlan, mint a látható természetet.«”⁴⁹ Brunetière tehát a „naturalizmus” fogalmát határozottan elkülöníti a „realizmus” fogalmától, az elkülönítés alapjául a fogalmak etimológiáját nevezvén meg, s megjegyzi, hogy a naturalizmus tökéletesebb a realizmusnál, ugyanis – a realizmussal szemben – nem csupán a külső, érzékelhető

⁴⁵ Haraszti 1886, 22.

⁴⁶ Rácz 1904, 401. Az itt idézett tanulmány egy rendkívül érdekes, egyéni elkülönítési módot is megnevez. A szövegrész értelmében a naturalizmus létezése a realizmustól függ úgy, hogy a realizmus megfigyelést jelent, s a naturalizmus csupán a megfigyelés módja – ilyen értelemben tehát a naturalizmus a realizmus szolgálatában álló, a realizmushoz viszonyítva alacsonyabb rendűként jelentkezik: „Az igazi realizmus »a való élet természettudományos (naturalista) módszerrel való megfigyelése«. *A realizmus maga a megfigyelés, a naturalizmus ennek módja.*” (Rácz 1904, 400.)

⁴⁷ Zoltvány 1894, 289.

⁴⁸ Pintér 1897, 257.

⁴⁹ Haraszti 1886, 1–2.

világot, hanem a belső, a láthatatlan természetet is képes visszaadni. Haraszti azért idézi Brunetière fogalommagyarázatait, mivel nem ért egyet a kritikus által adott meghatározással, s a későbbiekben ekképp fejti ki ellenvetését: „Ama meghatározás, melyet Brunetière ad a realizmusról, nem annyira etimológiai, mint történelmi szempontból volna igazolható, amennyiben teljesen illik az ötvenes évek francia regényíróira, kiknek vezére, Champfleury, akkortájt épp oly zajt ütött a realizmus szónak pártjelszová tételével, minőt ma üt Zola a naturalizmussal: de ha így akarnók igazolni Brunetière meghatározásának első felét, úgy annak második felében a naturalizmus szót szintén történelmi jelentésében kellene venni, márpedig e műszóval csak újabban s újabban is inkább csak Brunetière meg egy-két író társa kezdik az eddig realistáknak, humoristáknak nevezett angol meg orosz írókat illetni; tulajdonképpen Zoláéknak pártjelszava az, akiket pedig semmi esetre sem kívánna Brunetière az életigazság magasabb fokán állóknak tekintetni.”⁵⁰ Haraszti pontosítása igencsak fontosnak bizonyul a naturalizmus–realizmus vitában, ugyanis érvrendszeréből kitetszik, hogy Haraszti számára is egyértelműen elkülönítendő a realizmus a naturalizmustól, s az elkülönítésben a Zola által képviselt naturalizmus kerül központi helyzetbe. Haraszti kitér arra, hogy a „naturalizmus” fogalma újonnan felkapott fogalom, amely semmilyen esetben sem asszociálható az életigazság valamiféle magasabb szintű visszaadásával, ilyen tekintetben a zolai értelemben vett naturalizmus mindenképp külön jelenségnek számít; ez nem a realizmus.

A Zola által képviselt irány elkülöníthetősége mellett számos más szöveg is állást foglal, így például a *Fővárosi Lapok*ban a következőket olvashatjuk Zoláról: „Hanem az megint nem igaz, hogy az ő naturalizmusa a realizmus. Reálisok közvetlen elődjei és nagyobb kortársai. Reális egyáltalában minden jó író; nem is lehet más.”⁵¹ Feltűnik tehát, hogy ebben az időszakban még a két fogalomnak egy olyan szétválasztása mellett kénytelenek érvelni, amely végbement, épp ezért lehet meglepő számunkra, hogy ezek valaha ugyanoda tartoztak. A naturalizmus hanyatlásáról beszélve, *Az Újság* egy 1904-es szövegében ez olvasható: „Nem a realizmus halt meg, mert az élni fog, amíg művészet és irodalom lesz; de, úgy látszik, a Zola-képviselte naturalizmus letűnt a literatura

⁵⁰ Haraszti 1886, 2.

⁵¹ Sziklay 1886, 108.

színpadáról.”⁵² Az idézet láttatja, hogy a cikk szerzője számára a Zola által képviselt irány mást jelent, mint a realizmus; a realizmus örökkévaló, örök életű, míg a naturalizmus halandó.

Összességében véve megfigyelhető, hogy a naturalizmust vizsgáló korabeli magyar szövegekben felmerülő naturalizmus–realizmus összekapcsolódások sokoldalú naturalizmus-fogalomról tesznek bizonyosságot, a korabeli magyar „naturalizmus” fogalmat tehát egy igencsak erőteljes szinkretizmus jellemzi. A naturalizmus a korabeli értelmezők számára sok esetben nagyon közel kerül a realizmushoz, olykor teljesen azonosul vele, máskor pedig mégis tisztán elkülöníthető tőle. Mindez nagyon jól szemlélteti a 19. század irodalomkritikájának a fogalom körüli eredendő és érthető bizonytalanságát, s hogy miképpen kezdődik el egy idő után a két képzet egymástól való radikálisabb elválasztása, eltávolítása. Ez az elkülönülés szemmel láthatóan a Zola által hirdetett naturalisztikus tanokhoz való magyar irodalmi viszonyban ragadható meg. E szemléletmód elsődlegessége mellett szól mindenekelőtt az e nézőpontot megszólaltató szövegek szám szerinti fölénye, s kiváltképp az, hogy még azok a szövegrészek is, amelyek valamilyen szinten egymással megegyezőnek tekintik a két irányt, az azonosságot gyakran úgy fogalmazzák meg, hogy a naturalizmust „**modern** realizmusnak” titulálják – ekképp tehát az azonosításban is érezhető egy árnyalatnyi elkülönülődés, hogy a Zolát kommentálók – ha másban nem is – vagy időben, vagy minőségben másnak, máshol levőnek, másként viselkedőnek tüntessék fel a naturalizmust, mint a realizmust.

A naturalizmus és realizmus egyértelmű elkülönülése mellett érvelő egyik legfontosabb szöveg a *Katolikus Szemlében* olvasható *Új naturalizmus* cím alatt. A tanulmány nem csupán konstatálja a naturalizmus és realizmus különbözőségét, hanem magyarázatokkal is szolgál a két irány elhatárolandóságára, s éppen e magyarázó szándéka miatt válik föltöbb értékessé ez a szöveg. A két irány elkülönítéséről ezt a részletes definiálási kísérletet olvashatjuk: „Első tekintetre nagyon könnyűnek és talpraesettnek látszik a következő disztinkció. A realizmus a tényleg fönnálló szituációk rendszertelen, de hű rajzolása. A naturalizmus pedig a tényleges viszonyok mögött rejlő erők rendszeres kifejtése. A realizmusnak materialista színe van, a naturalizmusnak

⁵² Huszár 1904, 1.

immateriális. A naturalizmus a következő elv-láncolat alapján áll: a létező világ láthatatlan; ami érzékeink alá esik, az nem létezik; a látható világ láthatatlan parányokból van összetéve. Ezekkel a láthatatlan parányokkal foglalkozik a naturalizmus, a látható világgal a realizmus. A realizmus alapeszme nélkül, fotográfus módjára, megelégszik a dolgok reprodukálásával. A naturalizmus alapeszmét vesz föl, egyet vagy kettőt az erkölcsi és természeti törvények közül, a főprincípiumokat, ön- és fajfönntartási ösztönt és a történetet ezen elvekre építi. A realizmus a tények leírása, amaz a tények bölcselete. Az természetrajz, ez természettan. Az mese, ez filozófia. Mindez, érzem, nem meghatározás. De szisztematizálni szerető értelmünk előtt teljességgel homályos a Zola-féle naturalizmus és a Gorkij-féle realizmus között fekvő elválasztó vonal, hacsak a föntebbi disztinkciót el nem fogadjuk. De nincs is szükségünk pontos meghatározásra. Inkább arra, hogy egy kép legyen előttünk, melyben nem baj, ha a tárgyak körvonalai szétfolynak”.⁵³ Surányi Miklós vizionárius, rendszerezett distinkciója arra alapoz, hogy a naturalizmus abban különbözik a realizmustól, hogy egyenesen fölülmúlja azt azáltal, hogy még a tényleges viszonyok mögötti láthatatlan erőkkkel is foglalkozik. Az idézet nagyon jól láttat egy érdekes esetet, ti. azt, ahogyan egy korabeli értelmező ideologikusabbnak, az elvekhez erősebben, akár ideologikusan ragaszkodónak láttatja a naturalizmust, s így máris érthető, hogy más értelmezők miért tekintettek akkora ellenszenvvel rá, miért gondolták a kizárólag elméletekben, de a gyakorlatban kudarcot valló irányznak. Ez a distinkció ugyanakkor kitűnően szemlélteti azt is, hogy a naturalizmus és a realizmus fogalma a korabeli magyar irodalmi gondolkodásban homonimikusan viselkedik.

Az egyes irodalmi alkotások általános jellemzőire, sajátosságaira alapozva, a következő érdekes distinkciót fogalmazza meg az itt idézett passzus is: „az angol realizmus s a mai francia naturalizmus közt. E különbség röviden így fejezhető ki: az angol pszichológ, a francia patológ, sőt fiziológ. A francia ma jellem helyett csak vérmérsékletet, – erkölcsi akaraterő, kötelesség, beszámíthatóság helyett csak a környezet hatását, s a viszonyok fatalizmusát ismeri; nem csak nem hiányzik ma már nála a »hús- és vérillat«, hanem folyton s egyedül az árad tőle átható szaggá erősbülten; az angol ellenben e testi, e külső emberen belül egy más lelki embert is ismer, kit erkölcsi

⁵³ Surányi 1904, 170–171.

akaraterő vezérel a külvilággal és saját indulataival folytatott harcban, s aki ura tetteinek, szerencséjének kovácsa; az emberben a gondolatok s érzelmeknek egész, komplex világát tárja fel az író, nem hullát boncol, de a szív logikáját, sokszor logikátlanságának logikáját elemzi.”⁵⁴ E fejtegetések elején utaltam már rá, s több idézettel is szemléltettem, hogy Haraszti Gyula a „naturalizmus” fogalmat programszerűen a „realizmus” fogalom szinonimájaként használja; az itt közölt szövegrész ugyancsak e Haraszti-szövegből származik, s azáltal, hogy e részben egyértelműen elkülöníti a realizmust a naturalizmustól, látható, hogy Haraszti mennyire következtelenül használja e két fogalmat. Az elkülönítés során Haraszti Gyula realizmus alatt a jelenlegi angol irodalom termékeit, naturalizmus alatt pedig a jelenlegi francia irodalom termékeit érti, s erre alapozva megjegyzi, hogy a fő distinkció abban ragadható meg, hogy a realizmushoz a pszichológia, a naturalizmushoz pedig a patológia és fiziológia kapcsolódik. A szöveg azt jelzi, hogy a naturalisták abba a hibába estek, hogy folyton „hús- és vérillatot” jelenítenek meg, túlságosan alapoznak a környezet és a vérmérséklet determinizmusára; a realizmus ellenben józanabb keretek között maradva nem hanyagolja el a pszichológiát, a külső ember mellett a belső embert is bemutatja. Haraszti magyarázata amiatt is fölöttébb értékes, mert általa láthatóvá válik, hogy a korabeli magyar szövegek némelyike egyenesen „nemzeti naturalizmusokban” gondolkodik, azaz nem univerzális irányként fogja fel, hanem nyelvhez, kultúrához kötött dologként. A naturalizmus értelmezhetőségének szellemi horizontját tekintve tehát e szövegben a nemzeti irodalmakban való gondolkodás kap központi szerepet, a fogalom a francia és angol nemzeti irodalmak felől válik megragadhatóvá, körvonalazhatóvá.

Összegzésképp elmondható, hogy az 1870-1905 közötti magyar kritikai vagy irodalomtörténeti szövegek előszeretettel tárgyalják a realizmus és naturalizmus közötti kapcsolatot, e viszony pedig rendkívül szerteágazó képet mutat. Fogalomtörténetileg a naturalizmus és realizmus fogalmának kölcsönös használata ugyanabban a szöveghelyzetben az egyik legérdekesebb problémaként tűnik fel, s a tanulmányozott szövegrészek alapján láthatóvá válik, hogy a naturalizmus és a realizmus fogalma a korabeli magyar irodalmi gondolkodásban igencsak homonimikusan viselkedik. Éppen e homonimikus viszony fennállását mutatja az, hogy a naturalizmus magyar diskurzusában

⁵⁴ Haraszti 1886, 14–15.

a korabeli értelmezők közül a két fogalmat többen is átfedve használják. A fenti fejtegetések alapján levonható a következtetés: magyar tekintetben a korabeliek sokkal porózusabb fogalomként kezelik a naturalizmust, mint ma tennénk: a legmeglepőbb módon a realizmus részeként tekintenek rá, s gyakran ehhez képest értékelő képzeté változtatják. A naturalizmusban nagyon gyakran a realizmus egy végletét, annak mintegy túlhajszolását, elzüllését, esetleg lecsengését látják, de mindenképpen annak részeként tekintenek rá. A naturalizmust tehát – mint a valóságábrázoló realizmusnak egy sajátos fajtáját – voltaképpen a valóságábrázolás tágasabb szférájába tartózonak vélik. A megvizsgált szövegek nem csupán a 19. század irodalomkritikájának a fogalom körüli bizonytalanságát fogalmazzák meg nagyon hatásosan, hanem emellett azt is szemléltetik, miképpen kezdődik el egy idő után a két képzet egymástól való radikálisabb elválasztása, eltávolítása. Ez az elkülönülés pedig a Zola által hirdetett naturalisztikus tanokhoz való magyar irodalmi viszonyban ragadható meg, a korabeli értelmezők igyekeznek valamilyen szinten másnak, másként viselkedőnek feltüntetni a naturalizmust, mint a realizmust.

3. A naturalizmus (újra)születése

A naturalizmust tárgyaló magyar kritikai szövegekben és tanulmányokban gyakran merül fel egy kérdés arra vonatkozóan, hogy a 19. század második felében megjelenő naturalizmus teljesen új jellegzetessége-e a kornak, vagy pedig csupán föllendítése egy már korábban képviselt iránynak. A vizsgált szövegeim összképe azt mutatja, hogy a naturalizmust – amennyiben elsődlegesen az igazság kifejezésének költészetét értjük alatta – leginkább ősrégi iránynak tekintik, amely egyidős a költészettel, s amelyben az újdonságot konszenzusszerűen legfeljebb Zola nevéhez kapcsolják. Fontos megjegyezni itt azt is, hogy ezek a szövegek a naturalizmust leginkább azért tüntetik fel oly gyakran ősrégi iránynak, mivel ezeknek a kérdésfelvetéseknek nyilvánvalóan az volt a tétje, hogy legitimálják, a múltba visszavetítsék a naturalizmust mint új jelenséget. Amennyiben tehát a naturalizmus alatt valóságábrázolás értendő, e szövegek a naturalizmus jelensége mögé igen hosszú történetet építettek; s példának okáért a korabeliek számára a naturalizmus a realizmussal

a valóság ábrázolása mint irodalmi, esztétikai, művészeti probléma okán volt összeköthető.

„Ha azonban realizmus és naturalizmus alatt egyaránt élethűséget értünk, mondhatjuk, hogy ez irány épp oly régi, mint maga a költészet.”⁵⁵; „A *naturalizmus* [...] a franciáknál növekedett izmossá. De lényegében nem új dolog. A természet utánzása, az érzéki világ és élet föltüntetése nagyon régi korban is gyakori; hiszen Homerosz alapjában realista, vagy ha úgy tetszik, naturalista”⁵⁶, „a realizmus, a verizmus nem a mi magasztalt korunk vívmánya: ősi, rég idők óta meglevő irányzat ez, amely megtalálható minden nemzet irodalmában és amely éppen csak hogy dominálóvá lett a jelenkorú literatúrák legtöbbjében.”⁵⁷ Az *Erdélyi Híradó*ban is ezzel a nézettel találkozunk, egy 1890-es cikk egészen Arisztotelészig vezeti vissza a naturalizmus érvényesülését, s ugyanakkor azt is megállapítja, hogy a jelenleg fellendülőben lévő naturalizmusban az új mindössze a Zolához kapcsolható erőteljes öntudatosság, szándékosság egy modern naturalizmus megteremtésére: „Nagy tévedés volna azt hinni, hogy a naturalizmus fogalma egész valóságában csak a legújabb művészeti tevékenységben jutott érvényre. A legelső esztétikustól, **Aristotelestől** kezdve **Batteux-on** keresztül napjainkig végighúzódik az esztétika történetén a természet utánzásának elve; [...] Mi hát az új a naturalisban, miért képezi az irodalmi és művészeti ízlés történetének legutolsó fejezetét? Új a túlzás, új az a túlhajtott öntudatosság, szándékosság, mellyel a naturalizmus elveit érvényre akarják juttatni a művészetben. Még Balzac csak némi részben hódol a naturalisztikus tanoknak, Zola már egészen specialistának hirdeti magát. Ír regényeket s csinál hozzájuk elméletet: meg akarja teremteni a modern naturalizmust.”⁵⁸

Azok a szövegek, amelyek a fenti idézeteket továbbírják, s valamiféle újdonságot látnak az uralkodóban lévő naturalizmusban, mind megegyeznek abban, hogy az újdonságot az ún. „zalai naturalizmus” képezi. Zola feleleveníti azt az ősrégi naturalizmust, amelyet – amint láthattuk – az egyes szövegek olykor Homéroszig vagy akár Arisztotelészig visznek vissza, s létrejön egy sajátos, modern, zalai naturalizmus. „Zola úgy találta, hogy a naturalizmusnak nincsen kritikai zászlóvivője” – írják 1882-ben

⁵⁵ Haraszti 1886, 2.

⁵⁶ Pintér 1897, 257.

⁵⁷ Huszár 1896, 1.

⁵⁸ Esztegár 1890, 1.

a *Budapesti Szemlében*⁵⁹. A cikk Zolát nevezi meg ekképp a naturalizmus legfőbb hirdetőjének, mindazonáltal jelzi, hogy nem Zola az irány feltalálója, hanem csupán fellendítője. Ugyanezzel a véleménnyel találkozhatunk egy közel harminc évvel később születő cikkben is, amikor a naturalizmus hanyatlásáról esik szó: „Nem a realizmus halt meg, mert az élni fog, amíg művészet és irodalom lesz; de, úgy látszik, a Zola-képviselte naturalizmus letűnt a literatúra színpadáról. A természet szabatos megfigyelésén alapuló irodalmi irányzatok virágzottak, mielőtt a *Rougon-Macquart* ciklus szerzője kifejtette volna a maga kolosszális tevékenységét; az ő tragikus vége tehát nem jelenthetné a végét annak a műfajnak is, amely csupán újabb fellendülését köszönhette neki.”⁶⁰ A cikkelyből látható, hogy ismételten felmerül a realizmus és naturalizmus közötti viszony kérdése, s mindezt most csupán arra szeretném felhasználni, hogy láttassam, hogy e szöveg logikája szerint is a zolai naturalizmus voltaképpen csak egy fellendülése annak a naturalizmusnak, amely a realizmushoz hasonlóan a természet megfigyelését tűzte ki céljául. A zolai naturalizmus fellendítő jellegét, s a régi, mondhatni „hagyományos” értelemben vett naturalizmushoz viszonyított újítás jelentőségét talán az „irodalmi reneszánsz” fogalma jelöli a legcélravezetőbben: „Ily fölfogással indul útnak az újabb irodalmi »renaissance«.”⁶¹ A *Fővárosi Lapok*ban arról számolnak be, hogy a naturalizmushoz szorosan kapcsolódik Zola neve, s e zolai értelemben vett naturalizmus egyenesen új tanként tűnik fel, amelyet ajánlatos utánozni: „nálunk divatos jelszó lett az ő neve, úgy tekintik, mint egy egészen új tan hirdetőjét, minta-iskola fejét, s erényül tudják be, ha valaki utánozza.”⁶²

Fogalomtörténeti szempontból fontos következtetésnek látszik tehát, hogy a naturalizmus magyar kommentálói kétfajta értelemben beszélnek naturalizmusról: egyrészt mint a valóságábrázolás nagy történetének, örökkévalóságának egy epizódjáról, másrészt pedig mint a 19. század végi, Zolától újratematizált jelenségről – e kettőre pedig változtatva ugyanazt a fogalmat használják. Az előző tágabb értelemben vett naturalizmus, ez utóbbi pedig annak sajátos továbbvitele, egy szűkebb értelemben vett naturalizmus. Ugyanakkor az is nagyon szépen kitűnik, hogy a korabeli magyar

⁵⁹ Péterfy 1882, 312.

⁶⁰ Huszár 1904, 1.

⁶¹ Péterfy 1882, 314.

⁶² Sziklay 1886, 107.

értelmezők a valóságábrázolás történetében Zolát vízvázasztónak tekintik, s éppen emiatt lesz annyira könnyen demonizálható, leválasztható más életművekről és más, korábbi, bejáratott, elfogadott valóságábrázoló jelenségekről (ahogyan ez már a korábbi alfejezetben is megmutatkozott).

3.1. A naturalizmus mint siker- és kudarctörténet

A megvizsgált szövegeimet tekintve igencsak izgalmas fogalomtörténeti kérdésnek számít, hogyan képzeli el a korabeli magyar értelmezők a naturalizmusnak a megjelenését és működését, milyen történetbe vagy történetekbe ágyazzák be azt, illetve milyen történeteket mondanak el róla. A következőkben tehát azt fogom vizsgálni, hogy a korabeli értelmezők leírásaiban hogyan körvonalazódik a naturalizmus: siker- vagy kudarctörténetként beszélnek-e róla, valami születéseként vagy inkább hanyatlásként tárgyalják azt, az irodalom fel- és megújításaként vagy éppen elkorcsosulásaként érzékelik a naturalizmust?

Ami a naturalizmus térhódítását illeti, a tanulmányozott szövegek többsége kitér arra, hogy a naturalizmus, ez az új, „fiatal”⁶³ iskola egyféle természetes reakcióként bukkan fel az irodalmi életben, ebből kifolyólag pedig igencsak gyorsnak, dinamikusnak és erőteljesnek mutatkozik. Gyors terjedése mellett szólnak azok a megállapítások, amelyek szerint ez a naturalizmus több nemzet irodalmában is megjelenik (így a magyar irodalomban is), ez a dominancia pedig azt mutatja, hogy egy rendkívül jelentős, aktuális és uralkodó jelenséggel van dolgunk.

A naturalizmusról úgy beszélnek, mint ami hadat üzen a régi irodalmi iskoláknak, s – amint később bővebben is látni fogjuk – szövegeink némelyike legjelentősebb ellenfelének a romanticizmust nevezi meg azon elv alapján, hogy az irodalomban elsőként az igazság kifejezését kell szem előtt tartani. „A naturalizmus száműzni akarta az összes régi iskolákat, azon a címen, hogy megtalálta az egyedüli igazságot – a darwini

⁶³ A megvizsgált szövegekben gyakran találkozhatunk olyan részekkel, amelyekben a naturalizmust az emberi élet mintájára képzeli el, mint például: „Ez a fiatal óriás” (Salgó 1895, (ápr. 7.) 4.); „Úgyszólván napjaink gyermeke. Hisszük, hogy férfiú sohasem lesz belőle”) (Esztegár 1890, 1.) Az ilyen jellegű asszociációk fölöttébb beszédesek, hiszen jelzik, hogy a naturalizmust is ugyanúgy lehet elképzelni, akár az embert: képes a gyarapodásra, fejlődésre; s ugyanakkor a fiatalságot kiemelve, egyértelművé válik egy, a naturalizmusban érzett újdonság – ahogyan az a korábbi fejezetben is látható volt.

és pesszimiztikus elvek alapján.”⁶⁴ – olvasható a *Magyar Szemle* egy 1893-as tanulmányából. Az idézet nagyon jól láttatja a korabeli értelmezők nézeteit, amelyek értelmében a naturalizmusban felfedezni vélnek egy, a korábbi tanokkal szembeni elszakadó, egyféle újító szándékot; s ugyanakkor két olyan összetevőre is utal, amelyek jelentős szerepet kapnak a naturalista költészetben, ti. a pesszimista látásmód, valamint a Charles Darwin-féle evolúcióelmélet. „A naturalizmus néhány évtized alatt meghódított mindent és mindenkit. Ez a fiatal óriás egymásután gyűrte le a klasszicizmust, a romanticizmust és az abban lakozó elavult idealizmust.”⁶⁵ Az idézet azt illusztrálja, hogy a naturalizmust voltaképpen a klasszicizmus, romanticizmus és idealizmus ellen irányuló reakció szüleményeként érezték, s jelzi továbbá terjedésének hatékonyságát és erőteljes voltát, de talán legszemléletesebben mégis a naturalizmus jelentőségét fogalmazza meg azáltal, hogy „fiatal óriás”-nak titulálja azt. Ez a fiatal óriás egy fölöttébb figyelemreméltó jelenség, amely ebből adódóan több nemzeti irodalomban is sok követőt tudhat magának: „a való életet óhajtja rajzolni, húst és vért akar bevinni a költészetbe. Az igazi költészetet sóvárogja. E szép programmal indult útra a naturalizmus, akadtak zseniális alakjai e költői csoportnak majdnem minden nemzetnél, úgyhogy ma olyan tényező, mellyel számolni kell.”⁶⁶ Némely szövegek szerint a naturalizmus iránya az, amely az irodalmi életet leginkább dominálja („az irodalmakat dominálni látszó irány”⁶⁷), s ennek következtében már-már odafejlődik – az egyik tanulmányozott szöveg logikája szerint –, hogy a naturalizmus a művelt irodalom ismertetőjegye, a műveltség egyik fokmérője lesz, ugyanis a naturalizmus csak az igazán művelt nemzetek irodalmába kerül be: „A naturalizmus termékei minden művelt nemzet irodalmában egyre sűrűbben jelentkeznek. Amit Balzac, Flaubert, Goncourt-ék megkezdték, amit Daudet és Zola továbbvitt, az az irány mindenhol egyre tovább terjed. Nálunk is jelentkezik már, bár még kevés sikerrel.”⁶⁸ Mindez egy igencsak érdekes jelenség, hiszen láthatóvá válik, hogy ebben a szövegben a naturalizmus mindenképp valamiféle kiváltságos szerepbe helyeződik, semmiképp sem számít közönséges jelenségnek. A szövegrész láthatóan arra is kitér, hogy a naturalizmus térhódítása egyre erőteljesebbé válik, így lassan-lassan a

⁶⁴ Hoffmann 1893, (jún. 18.) 290.

⁶⁵ Salgó 1895, (ápr. 7.) 4.

⁶⁶ Esztegár 1890, 1.

⁶⁷ Huszár 1896, 1.

⁶⁸ Weszely 1890, 1.

magyar irodalomba is bekerül, s jelzi azt is, hogy a naturalizmus igazi előkészítőinek Balzacot, Flaubert-t és a Goncourt testvéreket érzi, s Zola, illetve Daudet azok, akik e tanokat továbbfejlesztették, továbbvitték.

A megvizsgált szövegtörzsekben számos olyan hanggal is találkozhatunk, amelyek tagadni igyekeznek a naturalizmus erőteljességét vagy egyáltalán létezését. „Ez az irány már a franciáknál is kimúló félben van.” – olvashatjuk egy 1894-es szövegből⁶⁹, míg egy másik már 1893-ban konstatálja a naturalizmus hanyatlását: „Az áramlat rendkívül erős volt s ma már múltfélben is van, s a legújabbak között alig találunk költőre, akit a naturalizmus szűk határai közé lehetne ékelni.”⁷⁰ A *Jelenkor* 1896-ban *A naturalizmus bukása* cím alatt megjelentet egy rövidebb cikket, amely megállapítja, hogy az olvasóközönség körében a naturalizmus lényegében sosem uralkodott, legfeljebb az írók körében válhatott népszerűvé, így tehát a naturalizmus egyféle kudarc történetbe ágyazódik bele: „A naturalizmus megbukott, vagy legalábbis bukófélben van mindenfelé. Így mondják azok a különböző nemzetséggű kritikusok [...] De hát igazán, uralkodott-e valaha is a naturalizmus? Az írók között talán igen; de a közönségen soha. Szó sincs róla, valamikor, még nem is olyan régen, roppant divatjuk volt a naturalista íróknak, a közönség mohón olvasta könyveiket, de talán azért volt ez, mert az olvasók a »roman expérimental« elvét vallották és lelkesedtek a pontos megfigyelések szenvedély nélkül való leírásáért? Ugyan! A közönségnek mindig több esze volt, hogysem ha tanulni akart, hát regényt válasszon tankönyvnek és a jó ízlés sem hagyta el annyira, hogy a vég nélküli pontos leírást unalmasnak ne találja.”⁷¹ Az idézett szövegrész a naturalizmust a pontos megfigyelésekkel, vég nélküli pontos leírásokkal és az ún. „roman expérimental”-al hozza leginkább összefüggésbe úgy, hogy közben a naturalista szövegek egykori népszerűségében, sikerességében, semmilyen érdemet nem tulajdonít ezeknek az elemeknek, kihangsúlyozva, hogy gyakorlatilag képtelenség lett volna, ha e jegyek megléte biztosította volna a naturalista szövegek olvasottságát. Ilyen tekintetben tehát a naturalizmus e szövegben egyféle hanyatlásként, kudarcként, a jó ízlés ellentétéként jelentkezik.

⁶⁹ Zoltvány 1894, 289.

⁷⁰ Hoffmann 1893, (jún. 18.) 290.

⁷¹ S. C. 1896, 377.

Ezekhez a naturalizmus-történetekhez, a naturalizmus különféle érzékeléseihez szorosan kapcsolódik az is, hogy ezek a magyar történetek kikre, milyen szerzőkre és milyen szövegeikre épülnek fel. A következőkben azokat a passzusokat idézem, amelyekben nyomon követhető, ahogyan a korabeli értelmezők a naturalizmus képviselőit, a naturalizmushoz kapcsolt szerzők felderítését tartják szem előtt. Korábbi szövegrészek jelezték már, hogy a naturalizmus bölcsője a francia irodalom, s a naturalizmus korabeli értelmezői kitüntetett szerepbe Émile Zolát helyezték. A naturalizmusról szóló korabeli tanulmányokban szinte lehetetlen nem találkozni Zola nevével, s amint egy korábbi idézet is illusztrálta, ő a naturalisták világfejedelme („világfejedelmök: Zola”⁷²). Ilyen értelemben tehát az értelmezők Zolát tekintik a naturalizmus fő képviselőjének („a naturalizmus – melynek Zola a fő képviselője”⁷³). Zola mellett nagyon gyakran találkozhatunk a francia Guy de Maupassant nevével is („Guy de Maupassant-nak iskolája van nálunk; tagjai fiatal novellisták. Naturalisztikus iskola, mely új kánont hirdet s mesteréül, Zola mellett, a balsorsú nagy írótt vallja”⁷⁴), s hozzá hasonló „rangú” szerző a norvég Henrik Ibsen is. *A naturalizmusról* című tartalmas munkájában Lázár Béla már rögtön a legelején két szerzővel azonosítja a naturalizmust: Zolával és Ibsennel: „Hányfelé olvasni Ibsen nevét, jelzőkkel és anélkül, elkeresztelik pesszimistának, idealistának, morálhősnek, romantikusnak és naturalistának. Mi hát tulajdonosképp? Mi a naturalizmusnak Ibsen és Zola?”⁷⁵ A francia irodalmon belül Alphonse Daudet neve is felmerül a naturalizmus kapcsán, igaz, olykor bizonyos kételyekkel: ismertetőjében Emilia Pardo Bazán „Daudet-ra tér át, mert írónőnk nagy merészen őt is a Zola iskolájához tartozónak jelenti ki, amit csak különös jóakarattal lehetne elfogadni. Kettejük közt azt a disztinkciót állapítja meg, hogy míg Daudet finom érzékkel megelégszik azzal, hogy a valóságot csak jelezze és a kellő pontban megállapodik, addig Zola könyörtelenül leránt róla minden leplet és csupasz teljességében állítja az olvasó elé.”⁷⁶

⁷² Weszely 1890, 1.

⁷³ Zoltvány 1897, 134.

⁷⁴ Tóth 1893, 1.

⁷⁵ Lázár 1890, 5.

⁷⁶ Huszár 1896, 1.

A korabeli értelmezők számára további képviselőnek számítanak: a francia irodalomban Paul Bourget, Pierre Loti, Joris-Karl Huysmans és Édouard Rod⁷⁷; a dán irodalomban Jens Peter Jacobsen; az orosz irodalomban Dosztojevszkij, Turgenyev⁷⁸, Tolsztoj és Gogol⁷⁹; valamint a német irodalomban Gerhart Hauptmann, Hermann Sudermann, Johannes Schlaf, Arno Holz.⁸⁰ A korabeli magyar értelmezők szövegeiből kitetszik, hogy a naturalizmusnak nemcsak a francia irodalomban akadtak képviselői, hanem a német, az orosz, a norvég, a dán és az olasz⁸¹ irodalomban is. A *Magyar Szemle* egy igencsak sajátos spanyol naturalizmusról is beszámol, amelynek legfőbb képviselője Emilia Pardo Bazán író: „A Spanyolországba is átcsapott naturalizmus a legsajátságosabb átalakuláson ment keresztül. Egyrészt erős romantikus szellemmel párosul, másrészt vallásos érzülettel, úgy, hogy egyes elemei egészen megváltoztak. Pardo Bazan Emilia a legmélyebb vallásossággal vegyíti a naturalizmus tanait, ami majdnem paradox, s ez megóvjá őt azoktól a túlzásoktól, melyek a naturalizmus zászlóvivőit jellemzik, s amelyek a tanítványoknál rendesen fokozottabb mértékben jelentkeznek.”⁸² Az Emilia Pardo Bazán naturalizmusát ismertető idézet érzékelteti, hogy a spanyol naturalizmus sajátos voltát az adja, hogy ez a naturalizmus nem szakad annyira el a vallásosságtól és a romanticizmus elveitől, s éppen e két szoros kapcsolat az, amely biztosítja a szerzőt, hogy ne követhesse el azokat a túlzásokat, amelyekért a többi naturalisták felelősségre vonhatók. Mindez tehát azt jelzi, hogy a naturalizmusnak a vallásossághoz, illetőleg a romanticizmushoz fűződő viszonya igencsak fontos, nem lényegtelen összetevője a naturalisztikus iskola értékelésében.

⁷⁷ „Bourget, Pierre Loti, Huysmans és a svájci származású Rod jó darabig »a valóság pontos és hű ábrázolására« törekedtek, azaz naturalisták voltak többé-kevésbé zolai értelemben.” (Huszár 1904, 2.)

⁷⁸ „A szimbolizmusnak különben néhány naturalista író is könnyítette útját. Dosztojevszky, Ibsen, Turgenjev, Jacobsen műveiben benne van a sejtelmes, a homályos, a látszólag csodálatos.” (Salgó 1895, (ápr. 14.) 9.)

⁷⁹ „Az orosz naturalizmus pedig, amely ironikus volt Gogolnál, beteges és forradalmi Dosztojevszkijnél, misztikus és humanitárius lett Tolsztojnál.” (Huszár 1904, 2.)

⁸⁰ „E küzdők sorában számos fiatal nagy tehetséget látunk, ott látjuk Hauptmannt, Sudermannt, Schlafot, Holzt s nálunk is egyre határozottabban kialakul az »új naturalisztikus« iskola!” (Lázár 1890, 8.)

⁸¹ „olasz, orosz, német naturalisták” (Huszár 1896, 2.)

⁸² Hoffmann 1893, (jún. 18.) 290.

3. 2 A naturalizmus mint reakció a romantika ellen

Néhány korábban idézett szövegrészletem már előre jelezte, hogy a magyar kommentátorok úgy látták: a naturalizmus létrejöttében fontos szerepet játszott a romanticizmus, voltaképpen ez jelenti az egyik legfőbb mozgatórugót a naturalisztikus iskola kialakulásában. Szerintük a naturalizmus megsokallta a romantika képtelenségeit, elvetette az emberi karakterizálás túlzásait, teljesen visszautasította a természetfölötti bemutatását az irodalomban, s mindezekkel homlokegyenest ellenkező elveket vallott. Az ördögi és angyali karakterek helyett valódi alakokat, húst és vért akart látni; az álmodozás helyett a való életet, a természetfölötti helyett a természet hű utánzását, a fantázia képzelgéseit helyett pedig az igazságot óhajtotta bemutatni.

Korabeli szövegeim egy része szerint a naturalizmus tehát a romantika túlzásai által előhívott reakcióként lép fel az irodalmi életben. Drasztikusan elutasítja a romanticizmus szeszélyeit, képzelgéseit, s ez az elutasító reakció talán a legkifejezőbben a Lázár Béla tollából fogalmazódik meg: „A szeszély költészete – a romanticizmus, a szeszélyes kedélyé, mely nem fél az abszurdumtól sem, csak ne legyen mindennapi. Hallja a fákat beszélni, a virágokat csevegni, mosolyogni, játszadozni. A sötétben rémes alakokat lát, romok elevenülnek fel képzelmében, melyek »régi regéket regélnek«, víziókat lát, a határozatlant, a ködöst szereti, a zeneit a természetben. Egész szimfóniákat rendez előtte a természet, s a nyelvnek feladata mindezt visszaadni... **Eh, de hagyjuk e bogarakat!**”⁸³ [Kiemelés tőlem: B. L.] A teljes idézet, de kifejezetten az utolsó mondat nagyon jól illusztrálja azt a pejoratív viszonyulást, amely a naturalizmus szemszögéből nézve a romantikát éri. Lázár Béla *A naturalizmusról* című szövegében végig azonosul a naturalizmussal, s többszörösen is jelzi, hogy a naturalizmus programszerűen szakítani óhajt a romanticizmussal: „A naturalizmusnak a mai korban *van jogosultsága*. Mi teljesen szakítani akarunk a romanticizmussal, annál inkább a klasszicizmussal.”⁸⁴

A naturalizmus kifogásolja a romanticizmus képtelenségeit, lehetetlenségeit, a reális alap nélküli szeszélyeket, s az egész irányzatot leggyakrabban a hazugsággal azonosítja: „*A tetszésszerintiség*. Mindent ebből magyarázhatunk meg. A jelképiesség

⁸³ Lázár 1890, 11.

⁸⁴ Lázár 1890, 12.

iránti vonzalomtól elkezdve a kacér lehetetlenségig, a furcsa képtelenségig, Hugo és Tick, Hoffmann és Oehlenschläger minden kuriózus vonása ebből folyik. Minden reális alap nélkül, a költő üres, szeszélye szerint, a hangulat változó benyomása alatt szorgos tervszerűség híján dolgoztak ők. Ebből folyik üres, hangzatos frázisuk, ebből a hazugsággal való kacérkodás, az érzelmek komolyságának hiánya. A naturalizmus ezeknek esküdt ellene.”⁸⁵ Naturalista szempontból a romantika nem más, mint merő képzelet, az általa leírt élet csak buborék, s a bemutatott emberek nem igazi jellemek, mindössze emberi típusok: a naturalizmus „hadat izen a romanticizmus lovagvárainak, érzékeny szerelmi történeteinek. A naturalista esztétika nem hisz az olyan Hugó-féle históriákban, [...] A romantikus költészet szépen kifestett buborék, mely kápráztatja a szemet, mely azonban pusztá érintésre széteszlik. Hiányzik e költészetből a hús és vér, a való élet, az igazi formájában megjelenő ember. Nem is individuumok, hanem típusok, s mint ilyenek halványak, ridegek. [...] Ez a költészet bizonyára nem az az igazi költészet, mely Homer, Dante, Shakespeare, Arany vagy Goethe műveiben nyilatkozik meg. Így hát a támadás ellene teljesen jogosult. – Meghajlunk a zseni előtt, követjük bármily járatlan és veszélyes utakon halad, de csak addig, míg nem dobja el lábai alól a szilárd talajt; felhők között nem érezzük jól magunkat”.⁸⁶ Az ilyen romantikus túlhajtásokból kifolyólag az egész élet nem egyéb, mint fantázia, valóságos mese; a naturalisták viszont azt vallják, hogy nem meséket, hanem az életet kell bemutatni, hiszen „kerek meséket nem produkál az élet”.⁸⁷

A naturalizmus szükségessége mellett érvelők leírásaiból nagyon jól látható az a meredek szakadék, amely a romanticizmust a naturalizmustól elválasztja. Gondolatmenetük alapján a romanticizmus a fantáziát, a képzeletet helyezi előtérbe, ekképp pedig hazugságot, valóságos délibábokat termel; a naturalizmus pedig ezzel szemben igényt tart a való élet festésére, arra, hogy az irodalomban a húst és vért kell megragadni, mindezt pedig a naturalista író az élet részletes, aprólékos megfigyelésével érheti el. Ilyen tekintetben teljesen jogosultnak tűnik az az észrevétel, amely szerint a romanticizmus–naturalizmus átváltás voltaképpen a művészet egy igazi metamorfózisa: a romantikáról a naturalizmusra áttérve „bekövetkezett a művészet legcsodálatosabb

⁸⁵ Lázár 1890, 7.

⁸⁶ Esztegár 1890, 1.

⁸⁷ Róbert 1905, 554.

metamorfózisa. [...] A képzelet délibábjait pedig nem kellett kergetni tovább, amikor megláttuk az igazi világot. [...] Az emberi művészet pedig megvető mosollyal dobta el magától a fantázia tükkrét, nem akarta többé azt a ragyogó világot látni, amit a tükör hazudott neki s csak a barlang szürke világát vizsgálta ezentúl a megfigyelés nagyító üvegével.”⁸⁸ Ez az átváltás, e művészeti metamorfózis fölöttébb jelentősnek mutatkozik, ugyanis egyenesen a költészet megtisztításának szándékát hordozza magában: „E fékevesztett költői csapongások reakciójának tekinthetjük a szóban forgó új műírányt, mely biztos talajon akar maradni, mely meg akarja tisztítani a költészeti világot azoktól a bágyadt, halvány, félig túlvilági alakoktól, a való életet óhajtja rajzolni, húst és vért akar bevinni a költészetbe.”⁸⁹ Az idézet szépen kiélezi a romantika és naturalizmus között fennálló különbségeket, s a naturalizmust „biztos talajon” járó reakciónak nevezi, amely eltörölni igyekszik a romanticizmus fékevesztett költői csapongásait.

A romanticizmus uralmának megdöntése egyenesen követelményként jelentkezik. A romanticizmus olyannyira kontaminálódott az érzelgésekkel, szeszélyeskedéssel, hazugságokkal, hogy teljesen azonosult ezekkel; betegessé vált, s ugyanakkor olyannyira az ellentétesség jellemezte, hogy ez elviselhetetlenné vált az olvasók számára. A romantika beteges hazugságokat termelt, ilyen körülmények között tehát a naturalizmus felbukkanása az irodalomban igazi gyógyírnak számít: „A tetszésszerintiség a hazugsággal, szeszéllyel azonos lett. Alapérzelmük az érzelgés, mely betegséggé fajult. A romantika világa egymással össze nem függő atomokból áll, s épp az, hogy egymással nem függnék össze: a romantikus költészet. Ez az ellentét, az életnek ez álmodozó játékká válása a romantikus világfelfogás. Ez az ellentét az öngyilkossághoz vezet: holdfény mellett.”⁹⁰ A romanticizmus által kialakított elviselhetetlenségről számol be az a passzus is, amely úgy jelzi a romanticizmus uralkodását, hogy azt állítja, hogy a romanticizmus által képviselt elvek között az ember egyenesen sínylődik. A naturalizmus elutasítja a romanticizmus beteges fantáziavilágát és az őszinteség felé fordul, a karakterizálásban pedig többé nem az ördögi vagy angyali jegyek iránt mutat előszeretetet, hanem a megfigyelésre és analízisre fekteti a hangsúlyt: „Elveti a múlt megrajzolását, a jelenhez fordul. A naturalisztikus költészet a jelen költészete! Nem a

⁸⁸ Róbert 1905, 554.

⁸⁹ Esztegár 1890, 1.

⁹⁰ Lázár 1890, 11.

fantázia beteges gyermekeit rajzolja többé, embereit a megfigyelés, az analízis, a kritika alapján festi, őszintén és tényekre támaszkodva! Mindebben homlokegyenest ellenkezik a költészet ama fajtájával, melyben mi sínylünk: a romanticizmussal.”⁹¹

További eltérés és ugyanakkor javítás a romanticizmushoz képest, hogy emberei jellemzéseiben többé nem csupán a kiemelkedőt, a szenzációsat keresi, hanem teljes emberi jellemzésre törekszik, olyannyira, hogy a legkisebb és legjelentéktelenebb vonásokkal is alaposan foglalkozik, mert ezen apróságok az igazán természetes összetevői az emberi jellemzésnek: „Nem úgy, mint a romanticizmus, mely csak az ember szenzációs tulajdonságait, szenzációs érzéseit és szenzációs lelki botrányait fejtegette. Ő az egész embert nézi, minden legkisebb, legjelentéktelenebb vonásával, s kimutatja, hogy ezek a vonások a legtermészetesebbek és ennél fogva a legmeghatóbbak.”⁹² A naturalizmus számára többé nem természetes az a jellemzés, amelyből nem tűnik ki az igazi élet, s ezen igényük annyira elhatalmasodik, hogy a karakterizálásban sokkal fontosabb kritériumnak számít az élethűség visszaadása, mint az erénypéldák felmutatása: „Gyermekeknek fog ma feltűnni, ha embereket fest, akik angyalok, s ördögöket, kiket mégis embereknek nézzünk. Vállat vonunk, ha erénypéldákat állít fel, kikben igazi élet nyoma sincs, de annál több nemesség és a szublimis, különben egy húron pendülő hazugságokban többé nem gyönyörködünk. Az ilyféle idealizmus ellen a reakció nem maradhat el, s Zola egész elmélete s jórészen regényírói gyakorlata is a reakció eredménye.”⁹³ Ez az idézet is mutatja, hogy a naturalizmus voltaképpen reakció a romanticizmus túlkapásaira, s e reakció elméleti megalapozója – amint azt már korábban is jeleztem – a francia Zola: „Az új irány természetesen nem maradt csupán a gyakorlatnál s igyekezett elméletet is adni. Maga Zola Emil alapította meg az alapelveket, annak kiemelésére fektetve főleg a súlyt, ami őket elődjeiktől, főleg a romantikusoktól megkülönbözteti.”⁹⁴

A naturalizmusról szóló szövegtörzsetben felfedezhető egy sajátos esete is a romantika–naturalizmus viszonyának. A *Fővárosi Lapok* egy 1894-es számában *Jókai és a naturalizmus* címmel közölnek egy rövid cikket, amelyben Jókait e két izmus közötti

⁹¹ Lázár 1890, 9.

⁹² Surányi 1904, 168.

⁹³ Péterfy 1882, 318.

⁹⁴ Weszely 1890, 1.

viszály áldozatának tüntetik fel, s kihangsúlyozzák, hogy „a büszke naturalisták” Jókainál kifogásolják a romanticizmus jellemzőit, de nem tartják szem előtt Jókai költészetének pozitívumait.⁹⁵

Ami a romanticizmus–naturalizmus viszonyát illeti, a megvizsgált szövegek egymás jellegű kapcsolatra is felhívják a figyelmet, rámutatnak ugyanis arra, hogy e két irány között lényegében nincsen semmilyen ellentét, semmiféle különbség, a naturalizmusban voltaképpen a romanticizmus folytatását látják. A kapcsolat e jellegével olyankor találkozhatunk, amikor a naturalisták, s különösképpen Zola bírálatáról olvashatunk; a kor értelmezői szerint a naturalisták egyik legnagyobb hibája, hogy elkövették ugyanazokat a túlzásokat, amelyet a romantikusok is, s ilyen értelemben ők maguk is romantikusokká váltak. „Beleestek abba a nagy hibába, hogy valósággal romantikusai lettek a naturalizmusnak.” – olvasható például a *Katholikus Szemlében*.⁹⁶ A *Fővárosi Lapok* mellett érvel, hogy a naturalizmus nem ellentéte a romanticizmusnak, semmilyen különbség sem fedezhető fel a kettő között, a naturalizmus természetes folytatása a romanticizmusnak, csupán a naturalizmus hirdetői szeretik úgy feltüntetni a naturalizmust mint ami teljesen ellenkezik a romanticizmussal, holott a naturalizmus „néhány terméke” éppúgy lehet a romanticizmus terméke is: „A naturalizmus természetes folytatása s nem ellentéte a romanticizmusnak; tehát az emberi szellem természetes fejlődésének eredménye. És ezt a történeti szempontot hagyták figyelmen kívül a naturalizmus esztétikusai, s ezek közt Lázár Béla is. Az igazság folytonos hangoztatásának megvan a maga alapja, de a naturalisták túlságba viszik. Túlságba viszik, hogy föltüntethessék a különbséget, mely őket elődeiktől elválasztja. De benső ellentétet nem igen lehet kimutatni, mert hiszen a naturalizmus néhány terméke romanticizmus dolgában túlesz nem egy romantikus munkán.”⁹⁷

⁹⁵ „Így beszélnek, írnak és prédikálnak a büszke naturalisták. És ezek előtt a Jókai Mór feje, melyben a legmagasztosabb gondolatok buzognak, mely a halhatatlan eszmék nagyságával és a költészet zenéjével ékes – ábrándozó, mihaszna vén fej. Elítélik azt az embert, aki milliókat megvigasztalt, milliókat föllelkesített, aki boldogságot és gyönyörűséget árasztott a világra költői munkáival. Mi a Jókai bűne? Az, hogy túlment a valóság apró arányain, hogy alkotó zsenijének ösereje olyan alakokat teremtett, akikhez csak a letűnt korszakok óriásai lehettek hasonlóak.” (Ábrányi 1894, 50.)

⁹⁶ Surányi 1904, 260–261.

⁹⁷ Weszely 1890, 2.

Összegzésként elmondható, hogy a naturalizmus – akárcsak tulajdonképpen a realizmus – a romanticizmuson alapszik⁹⁸, ugyanis mintegy a romanticizmusra adott válaszként jelenik meg. A romanticizmusban felülkerekedő érzelgősség, szeszélyeskedés, álmodozás, és fantázia túlzott erejűnek tűnnek a naturalizmus számára, s célul tűzi ki, hogy az irodalomban ezek ellentétéként kifejezetten a való életet, az igazságot, a természetet fogja hűen bemutatni. A romanticizmussal ellenkezőleg számára az egyetlen igazi értéket maga az igazság kifejezése jelenti, nem meséket és nem embertípusokat akar láttatni, hanem igazi, hús-vér embereket és igazi életet. A romanticizmus és naturalizmus harca szűkebb értelemben tehát nem más, mint a hazugság és igazság örökös harca a művészetben.

Az itt bemutatott romanticizmus–naturalizmus ellentétezés egy rendkívül érdekes jelenségre is felhívja a figyelmet. A magyar naturalizmusról szóló legtöbb irodalomtörténeti értelmezésből kitűnik, hogy a naturalizmus valamiféle nagy negatív tapasztalatként tematizálódott, nagyon gyakran bűnbakként emlegetik mindenféle irodalmi problémára. A fenti romanticizmus–naturalizmus elemzések amiatt válnak még inkább értékessé és izgalmassá, mivel megmutatják, hogy a naturalizmus maga is része volt egy másik bűnbakképzésnek: annak, hogy a romantika adott felfogását megpróbálták vele és általa eltüntetni. A naturalizmus úgy állítja be önmagát, mint olyan irány, amely a költészetet megtisztító szándékkal születik meg, ekképp tehát alapkövetelménye a romanticizmus uralmának megdöntése. A naturalizmus szemszögéből nézve a romanticizmus mindössze bizonytalan talajon mozgó beteges fantáziájú költészet, elviselhetetlen a jelen embere számára. Látható tehát, amint egy oly gyakran bűnbakként kezelt irodalmi irány egy másik irodalmi irányt állít bűnbaknak, s teljesen annak eltüntetésére törekszik. Ilyen tekintetben tehát e romanticizmus–naturalizmus viszonyt taglaló szövegrészek tétje egy nagyon sajátos ellenségképnek a kimunkálása.

⁹⁸ „Mert e naturalista művek iránya nem Goethétől ered, valamint nem Diderot-tól, Restif-től, hanem a francia romantikának fejleménye, valamint már a hatvanas évek realista íróinak iránya sem egyéb”. (Haraszti 1886, 27–28.)

Befejezés

Összegzésképp elmondható, hogy a naturalizmusról szóló diskurzusban végig nyomon követhető egy jelentős, alapvető bizonytalanság, többértelműség a fogalom használata körül. A különböző eszmefuttatások, eltérő víziók keretei között a „naturalizmus” fogalma egyszerre több, különböző aspektusú dolgot is képes jelölni, egymással párhuzamos jelentéseket, jelentésárnyalatokat ölel magába; a 19. század utolsó harmadának sajtójában a fogalom tehát végig egy több szempontból is homonímiásnak tűnő fogalmi hálóként mutatkozik. Ezt a homonímiás jelleget látszanak alátámasztani azok a hangok is, amelyek a naturalizmus elméleti megnyilatkozásai kapcsán zavaró ellentmondásosságokat emelnek ki, s ellentmondásosság fedezhető fel gyakran a naturalista elméletek és a gyakorlat között is. Mindez pedig láttatja, hogy a korabeliek eltérő dolgokat értettek „naturalizmus” alatt.

A 19. század végének sajtójában feltűnik egy igencsak konstans naturalizmus körüli vita, amely arra kérdezett rá, hogy a naturalizmus része-e a művészetnek vagy inkább azon kívül helyezkedik el; s e két vélemény mentén a korabeli naturalizmust értékelő szövegek egymástól radikálisan szétváltak. A naturalizmus – szinkretikus jellege miatt – olykor az erkölcsösséggel is szorosan összekapcsolódott, s azok az értelmezők, akik a naturalizmust erkölcstelennek érezték, elítélően beszéltek magáról az irányról is.

A megvizsgált szövegtörzsetben fogalomtörténetileg az egyik legérdekesebb problémát a naturalizmus és realizmus fogalmainak kölcsönös használata képezte ugyanabban a szövegtörzsetben. A naturalizmusról szóló magyar diskurzusban az értelmezők előszeretettel foglalkoznak ezzel a naturalizmus–realizmus kapcsolattal, legtöbbjük pedig igencsak problémásnak tekintette a két fogalom viszonyát, s az értelmezők közül a két fogalmat többen is átfedve használják. A két irodalmi irányzat közötti viszony tehát rendkívül szerteágazó képet mutat; s a felmerülő naturalizmus–realizmus összekapcsolódások sokoldalú naturalizmus-fogalomról tesznek bizonyosságot, a korabeli magyar „naturalizmus” fogalmáról ekképp ismételtlen megjegyezhetjük, hogy erőteljes szinkretizmus jellemzi. A naturalizmus sok esetben nagyon közel kerül a realizmushoz, olykor akár teljesen azonosul vele, máskor pedig azt láthatjuk, hogy nem más, mint egy korcsosított, tehetségtelenebb, esetleg pornográf változata a realizmusnak,

ennek értelmében tehát itt nem két külön irányzatról van szó, hanem egyetlen irányzatnak az érték kategóriákkal elkülönített két részéről. Az értelmezők tehát nagyon gyakran a realizmus részeként tekintenek a naturalizmusra, s gyakran ehhez képest értékelő képzeté változtatják azt. A naturalizmusban nagyon gyakran a realizmus egy végletét, annak mintegy túlhajszolását, elzüllését, esetleg lecsengését látják, de mindenképpen annak részeként tekintenek rá. A naturalizmust tehát – mint a valóságábrázoló realizmusnak egy sajátos fajtáját – voltaképpen a valóságábrázolás tágasabb szférájába tartóznak vélik.

A megvizsgált szövegek azt is szemléltették, miképpen kezdődik el egy idő után a két képzet egymástól való radikálisabb elválasztása, eltávolítása. Látható volt az is, hogy a korabeli magyar szövegek némelyike egyenesen „nemzeti naturalizmusokban” gondolkodik, azaz nem univerzális irányként fogja fel, hanem nyelvhez, kultúrához kötött dologként. A magyar értelmezők számára a naturalizmus mintegy a romanticizmusra adott reakcióként jelenik meg; s a romanticizmussal való kapcsolat vizsgálatában feltűnt, ahogyan a gyakran bünbakként kezelt naturalizmus maga is része volt egy másik bünbakképzésnek: annak, hogy a romantika adott felfogását megpróbálták vele és általa eltüntetni.

Végezetül pedig fogalomtörténeti szempontból fontos következtetésnek látszik, hogy a naturalizmus magyar kommentálói kétfajta értelemben beszélnek naturalizmusról: egyrészt mint a valóságábrázolás nagy történetének egy epizódjáról, másrészt pedig mint a 19. század végi, Zolától újratematizált jelenségről – e kettőre pedig váltogatva ugyanazt a fogalmat használják. Ugyanakkor az is nagyon szépen kitűnik, hogy a korabeli magyar értelmezők a valóságábrázolás történetében Zolát vízv választónak tekintik.

Lezárás ideje: 2014. május 14.

1. Források

1. Ábrányi Emil: Jókai és a naturalizmus. *Fővárosi Lapok*, 1894. január 6. Melléklet. 49–50. o.
2. Erdélyi Gyula: Naturalizmus. *Magyar Szemle*, 1894. május 6. 1–2. o.
3. Esztegár László: Irodalmi szemle. *Erdélyi Híradó*, 1890. június 19. 1–2. o.
4. Herczegh Béla: Irodalmi irányok. *Erdélyi Híradó*, 1895. július 22. 1–5. o.
5. Hoffmann Sándor: Vázlatok a modern irodalomról. *Magyar Szemle*, 1893. június 18. 290–291. o.; június 25. 302–303. o.; július 16. 337–339. o.
6. Huszár Vilmos: Irodalmi válságok. *Az Újság*, 1904. június 30. 1–2. o.
7. Huszár Vilmos: Naturálizmus. *Nemzet*, 1896. május 6. reggeli kiadás. 1–2. o.
8. Jókai Mór: *Utazás egy sírdomb körül*. III. fejezet: *Álmok és nem-álmok*. Budapest, 1889. <http://mek.oszk.hu/00800/00826/html/jokai3.htm> [Utolsó elérés: 2014. április 25.]
9. K. J.: A naturalizmus leküzdése. *Művészeti Tudósító*, 1898. december 22. 2–3. o.
10. Pató Pál: Kabos Ede: *Koldusok*. Novellák. *A hét*, 1893. 7. kötet. 337–338. o.
11. Péterfy Jenő: Értesítő. *A naturalista regényről*. Írta Haraszti Gyula. *Budapesti Szemle*, 1887. 52. kötet. 131. szám. 297–300. o.
12. Péterfy Jenő: Értesítő. *Le roman expérimental*. Emil Zola. *Budapesti Szemle*, 1882. 31. kötet. 69. szám. 312–319. o.
13. Pintér Kálmán: Újabb elbeszélő irodalmunk. *Katolikus Szemle*, 1897. 11. kötet. 230–273. o.
14. Rácz Miklós: Modern magyar realisták. *Erdélyi Múzeum*, 1904. 399–403. o.
15. Róbert Jenő: Jegyzetek a naturalizmusról. *Figyelő*, 1905. 553–562. o.
16. S. C.: A naturalizmus bukása. *Jelenkor*, 1896. augusztus 9. 377–378. o.
17. Salgó Sándor: Naturalizmus és szimbolizmus. *Élet*, 1895. április 7. 4–5. o.; április 14. 9–10. o.
18. Surányi Miklós: Új naturalizmus. *Katolikus Szemle*, 1904. 18. kötet. 165–177, 261–268. o.

19. Sziklay János: Naturalizmus. *Don Quixotte kisasszony* elolvasása után. *Fővárosi Lapok*, 1886. január 16. 107–109. o.
20. Tóth Sándor: Maupassant és magyar tanítványai. *Fővárosi Lapok*, 1893. január 28. 1–2. o.
21. Weszely Ödön: A naturalizmusról. Egy új dolgozat alkalmából. *Fővárosi Lapok*, 1890. május 6. 1–3. o.
22. Zoltvány Irén: Újabb regényeink. *Katolikus Szemle*, 1894. 286–290. o.
23. Zoltvány Irén: Zola Rómája. *Katolikus Szemle*, 1897. 11. kötet. 134–140. o.

2. Értelmezések

CZINE MIHÁLY 1967

A naturalizmus. Budapest, Gondolat.

HARASZTI GYULA 1886

A naturalista regényről. Budapest, Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

LÁZÁR BÉLA 1890

A naturalizmusról. Különlenyomat az „Egyetemi Lapok” III. évfolyamának 14., 15. és 16. számaiból. Budapest, Singer és Wolfner Könyvkereskedése.